

OSMANLI MERKEZ BÜROKRASİSİNDE SEFER YAPILANMASI VE KARŞILAŞILAN PROBLEMLER*

Recep AHİSHALİ

ÖZET

Osmanlı merkez bürokrasisi padişah idaresinde yapılan seferlerde merkezdeki gibi yer almış, ordunun sabit bir parçası hâline gelmiştir. Merkezde de genellikle İstanbul'un iâşesini temin edecek, asayişini sağlayacak devletin ve halkın basit bürokratik işlemlerini yürütecek kadar görevli bırakılıyordu. Padişahların sefere çıkmayıp ordunun kumandasını sadrazama devretmeleriyle birlikte devlet işlerinin asıl görüldüğü merkez olan Divan-ı hümayûn yerine sadrazam merkezli bürokratik yapı devlet işlerinde daha öne çıkmaya başlamıştır. Sadrazamın yakın maiyetindeki sadaret kethüdası, reisülküttap, çavuşbaşı gibi görevlilerin merkez ve taşra bürokrasisi üzerindeki nüfuzları oldukça artmıştır. Sadrazam sefere çıktığında, merkezde bir vekiller bürokrasisi oluşturularak, merkez bürokrasisi ikiye, bazen payitahtın Edirne'ye taşınmasıyla üçe ayrılıyordu. Bölünme bürokratik işlemlerin hacmini ve detayını artırmanın yanı sıra hangi işin merkezde hangisinin taşrada görüleceği, maliye kalemlerinde merkez ve taşra arasında harç paylaşımı, ordu ile merkez arasında gidip gelen evrakın kaybolması ya da işlemlerde gecikmeler başta olmak üzere çeşitli konularda zaman zaman problemler yaşanmasına sebep olmaktadır. Bu çalışmada ordu ve merkezde kalan bürokrasinin yapılanması, birbirleriyle irtibatı, yetki paylaşımı ve karşılaşılan bazı problemler incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı merkez bürokrasisi, sefer bürokrasisi, kalemler, kâtipler.

Giriş

Kuruluşundan itibaren ömrünün pek az kısmını savaşız olarak geçirmiş olan Osmanlı Devleti, yaşadığı savaş tecrübeleriyle kendi şartlarına uygun bir ordu organizasyonu meydana getirmiştir. Bu organizasyonun en dikkat çekici özelliklerinden birisi, sefer esnasında, merkezî bürokrasinin ordu içerisinde yer almasıdır. Bürokrat kadrosu, padişahlar bizzat sefere çıktıkları devirlerde padişah ile birlikte, artık seferin başında bulunmadıkları

* Makalenin Geliş Tarihi: 21.02.2016 / Kabul Tarihi: 06.04.2016

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
ahishali@marmara.edu.tr

devirden itibaren de sadrazamın maiyetinde, merkezdeki işleri yürütecek kadar kâtip ve kendi yerlerine de birer vekil bırakarak seferlere iştirak ederlerdi. Bu uygulama ile ordu ve bürokrasi o kadar iç içe geçmiştir ki “ordu” tabiri Asâkir-i Mansûre teşkilâtı kurulana kadar devrin kaynaklarında, birincisi askerlerden müteşekkil bildiğimiz orduyu, diğeri ise ordu içerisinde bulunan bürokrasiyi ifade etmekteydi.¹ Sefere giden bürokrasi merkezden kopmuş bir parça değil, merkezî bürokrasinin ana gövdesiydi. Bu nedenle bürokratik manadaki “ordu” tabiri sadece ordunun sevk ve idaresi, lojistik ihtiyaçlarını gidermek için orduya iliştirilen askerî bürokrasi için kullanılmıyor, aynı zamanda devlet ve halkın, sulh zamanlarında olduğu gibi günlük meselelerinin halledildiği seferdeki hükûmeti anlatıyordu. Bu ifade tarzı bürokrasinin ürettiği belgelere de yansıyor. “Ordu rüusu”, “Ordu Mühimmesi”, “Ordu Şikâyet Defteri” gibi çeşitli adlarla anılan defter ve evrakın bu şekilde isimlendirilmeleri “ordu” tabirinin bürokrasideki anlamına örnektir. Ordu ile gitmeyip, padişahın yanında, merkezde kalan bürokrasi için “rikâb-ı hümâyûn” veya kısaca “rikâb” ismi kullanılmaktaydı.²

Bürokrasinin ordu içerisinde bu kadar yer almasının çeşitli sebepleri vardır. Her şeyden önce kurulan askerî sistemin yapısı mühimmat, iaşe ve asker temini, askerın sevk ve idaresi gibi konularda faal ve hızlı bir bürokrasiye ihtiyaç duymaktaydı. Zira devrin haberleşme imkânlarıyla, uzak bir merkezden yönetim, ihtiyaçların temini konusunda hem aksaklıklar meydana getirecek hem de çoğu zaman savaş şartlarının tahammül edemeyeceği gecikmelere sebep olacaktı. Bir diğeri önemli konu da padişahların ordunun başında seferde bulunduğu zamanlarda, onun merkezdeki eksikliğinin devlet yönetimi üzerindeki otoritesine zaaf getirme tehlikesiydi. Merkezî bürokrasinin, bir bakıma payitahtın, ordu ile birlikte sefere taşınma işi bu gibi mahzurları ortadan kaldırmıştır. Sadrazam serdarlığındaki seferlerde de mühimmat ve ihtiyaç maddelerinin daha hızlı temini ve sadrazamların sefer esnasında devlet işlerindeki nüfuzunu koruyabilmesi için bürokrasinin yanında bulunması zaruri idi. Bu durum yetkilerinin gerektirdiği icraatı

¹ 27 Ca. 1204/12 Şubat 1790 tarihli hatt-ı hümâyûnda genel ordu bürokrasisi için (BOA, HAT, nr. 7530), 15 S. 1206/14 Ekim 1791 tarihli kaime de Tahvil Kalemi (BOA, KK, nr. 25, s. 28) ve 23 L. 1224/1 Aralık 1809 tarihli ilmühaber de Divan-ı hümâyûn kalemi için “ordu-yı hümâyûn” tabiri kullanılmaktadır (BOA, C.DH, nr. 5110).

² BOA, KK, nr. 18, s. 23; BOA, KK, nr. 25, s. 78.

merkezdeymiş gibi yapabilmesini sağlıyor, aynı zamanda sadrazamın önemli gelir kaynağı olan işlem gören evraktan alınan harç ve yapılan çeşitli tevcihatten elde edilen aide ve caize gelirlerinin devamını muhafaza edebilecek bir faydayı da beraberinde getiriyordu.

Sadrazamın beraberinde taşıdığı bürokrasi açısından sefer lojistiği, yoğun bir faaliyet alanı olup, ayrı ve etraflı bir çalışmaya ihtiyaç duyulacak geniş bir hacme sahiptir. Nitekim konu, Mevkufat Kalemî gibi sefer hizmetleri gören klasik kalemlerden, sadaret kethüdası gibi daha sonradan sefer bürokrasisine dahil olan memuriyetlere kadar birçok alanı ilgilendirmektedir. Bu nedenle, bu incelemede seferin lojistiği ya da sefer ihtiyaçlarının nasıl giderildiğinden ziyade, seferde merkezi bürokrasinin nasıl çalıştığı, resmî yazışmaların nasıl hazırlandığı ve ordu-rikâb bürokrasisi arasında yetki paylaşımı ve uyumun nasıl sağlandığı gibi konular üzerinde durulacaktır.

Sadrazam Merkezli Sefer Bürokrasisinin Gelişmesi

Padişahın bizzat katıldığı seferlere “sefer-i hümâyûn” adı verilirdi. Sadrazamın kumandasındaki seferlerde kendisi için “serdâr-ı ekrem” unvanı kullanılırdı. Herhangi bir vezirin komutanlığında gerçekleştirilen seferlerde vezire “serdâr” veya “serasker” unvanı verilirdi. Serdarlar buldukları cephe ve bu cepheye yakın Osmanlı topraklarında sadrazam gibi geniş yetkilere sahipti. Görevlendirildikleri yerde Divan-ı hümâyûn benzeri bir divanları vardı. Bu divanda çeşitli davaları dinler, timar dağıtır, tayin yetkisi doğrultusunda bazı görevlilerin tevcihat işlemlerini gerçekleştirirdi. Elbette bütün bunların yürütülebilmesi için bir bürokratik teşekkülün serdarın maiyetinde bulunması gerekiyordu.³ Bu nedenle merkezdeki Divan-ı Hümâyûn Kalemî, Mâliye ve Defterhane benzeri bürokratik teşekküller serdarın maiyetine tayin edilirdi.

³ 19 Za. 1098/26 Eylül 1687 tarihinde Macar Seferi serdarı tayin edilen Vezîr Hasan Paşa'ya yazılan hükümde yetkileri şöyle sıralanmaktadır: “Engürüs serhaddinin keyd-i mekr-i â'dâ-yı li'amdan muhâfazası ve sefer-i mezbûra me'mûr olan eyâletlerde vâkı' zu'amâ ve erbâb-ı tîmârın kanûn üzre tevcihâtı zabt u rabt-ı kul ve sâ'ir Engürüs serhaddinin hal ve akd-i umûr-ı cumhûrî sana tevîz ve sipâriş...”. Bunların yürütülebilmesi için Hasan Paşa'ya tuğra çekme yetkisi verilmiş ve nezdine reisülküttâb makamı tayin edilmiştir (*Atik Şikayet Def.*, nr. 10, s. 244, h. 969)

Yürütme gücü sadrazamın elinde bulunduğu için yetişmiş, tecrübeli asâleten görev yapan bürokratlar sadrazamın nezdinde kalırlardı. İkinci derecedeki, daha az tecrübeli ya da sadrazama çok yakın olmayan bürokratlar rikâb hükümetinden sorumlu olan sadaret kaymakamının yanında hizmet vermek üzere merkezde bırakılırdı. Bu sırada bir serdar kumandasında başka cephe varsa, oraya da önemli kalemlerin başında bulunan tecrübeli ve iş bilir kâtipler, defterdâr, reisülküttâb, defter emîni gibi büyük görevlerin vekâleti verilerek gönderilirdi⁴. Bu tayinler aynı zamanda onlar için gelecekte üstlenmeleri çok muhtemel olan görevlerin stajı mahiyetindeydi. Bazen bu tür görevler asâleten görevde bulunanlara alternatif olmasına vesile oluyor, oraya yükselmeleri için bir basamak özelliğini taşıyordu. Bazen de serdarın sadarete geçme ihtimali, onların kariyer çizgilerinde önemli rol oynayabiliyordu.

⁴ Şark tarafında serdar olan Vezir Ferhad Paşa, tuğralı ahkâm yazıp bunları Mühimme Defterine kaydettirebiliyordu. Hatta işlerin çokluğundan tuğra çekmek üzere Dergâh-ı âlî müteferrikalığı ile Divân-ı hümayûn kâtibi kadrosunda olup seferde reisülküttâb kaymakamı olan Kâtip Yunus'a tuğra çekmesine icazet verilerek Evail-i Ca. 1015/Eylül 1606 tarihinde sefer nişancılığı görevi tevcih edilmişti (BOA, A.RSK, nr. 1480, s. 11); 19 Za. 1098/26 Eylül 1687 tarihinde Macar Seferine serdar tayin edilen Vezir Hasan Paşa'ya tuğra çekebilme yetkisi ile birlikte bir reisülküttâb kaymakamı tayin edilmişti (Atik Şikayet Def., nr. 10, s. 244, h. 969; Gerçekte *Sefer Mühimmesi* olan bu defter, [1686-1687 (h.1097-1098) Tarihli Atik Şikayet Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (haz. Mesut Demir), MÜ [Marmara Üniversitesi] TAE [Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü] Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010] adlı tez vasıtasıyla kullanılmıştır); Serdar Özi Seraskeri Vezir Mustafa Paşa nezdinde Divan-ı hümayûn katipleri ve başlarında Reisülküttâb kaymakamı Mustafa Lütfî vardı (*Aynı defter*, nr. 10, s. 88, h. 369); Özi Seraskeri Yusuf Paşa'ya Mustafa Efendi reis kaymakamı olarak tayin edilmişti. Onun vefatı ile 8 Ca. 1109/22 Kasım 1697 günü yerine Mehmed Efendi getirilmişti (BOA, A.RSK., Dos. nr. 187/39). Yusuf Paşa'ya bu tayinde *tuğra-yı hümayûn* çekebilme izni de verilmişti (Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayât, Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 614; Yine Özi'de serdar nezdine Divân kâtibi Safâyi Efendi reis vekili tayini dolayısıyla timarı kaydına 17 N. 1178/10 Mart 1765 tarihinde şerh verilmişti (BOA, A.RSK., Dos.nr. 179/70); O sıralar Divan-ı hümayûn katibi olup daha sonra sadrazam olacak olan Mehmed Râgıb Efendi 20 L. 1142/14 Mayıs 1730 tarihli arzuhalinde Hemedan'da olup Hemedan eyaletinin tahririnde Vezir Ahmed Paşa'nın maiyetinde reis ve defter emîni vekili olduğunu, kendisinin ve Defterhane'de kâtip olup maiyetinde hizmet eden el-Hâc Halil Mâdih'in timar kayıtlarına bu durumun şerh verilmesini isteyen arzuhali ve kabul buyuruldusu (BOA, C.TZ, nr. 1395)

Padişahların artık sefere çıkmayıp ordunun başında sadrazamın sefere gitmesi uzun vadede, özellikle bürokrasi üzerinde çeşitli değişime yol açmıştır. Önceleri padişahların maiyetinde seferde bulunan nişancılar padişahın seferden feragatiyle birlikte sefere katılmayı bırakmışlar, onun bulunduğu yerdeki divanda hizmete devam etmeye başlamışlardı. Bu dönemlerde başlıca görevlerinden biri olan fermanlara tuğra çekilmesi, nişancı olmadığı için problem oluştuyordu. Bunun için bulunan çözüm ilk zamanlar sefere çıkan veziriazamın eline üstünde tuğrası çekilmiş boş ferman kâğıtları vermektir.⁵ Daha sonra bürokratik işlemlerin artması ve bunların büyük bir kısmının ordudaki veziriazamın uhdesinde olması nedeniyle artık boş tuğralı ahkâm/fermân kâğıtları pratik fayda sağlamaktan uzaklaşmıştı. Fakat problem bir tek ferman tuğrası değildi. Aynı zamanda Timar Defterleri'ndeki⁶ tashih işinin sadece nişancılara ait bir vazife olması ve bu defterlerin de seferde yoklama, timar tevcihi, berat vs. gibi işlemlerde lüzumu olması nedeniyle nişancıların da sefere katılma mecburiyeti ortaya çıkmıştı. Damâd İbrahim Paşa'nın Uyvar seferinde (1599) Nişancı Okçuzade Mehmed Paşa da görevlendirilmiş, artık bundan sonra nişancılar da veziriazamın maiyetinde sefere iştirak etmeye başlamışlardı. Yalnız timar işlemlerinin bir karışıklık çıkmaması için tek elden yürütülmesi gerektiğinden merkezde yerine vekâlet bırakılmıyordu. Bu nedenle tuğralı boş ahkâm kâğıdı bu kez ordudan merkeze gönderilir oldu.⁷

“Serdâr-ı ekrem” olarak çok geniş yetkilerle sefere çıkan sadrazamların etrafında yavaş yavaş yeni bir bürokratik yapı gelişmeye başladı. Daha sonra “Bâbiâlî bürokrasisi” hüviyetiyle tanınacak olan bu yapının elemanları aslında yeni değildi. Sadece sadrazamın maiyetinde boy göstermekle, onunla birlikte devlet yönetimindeki etki ve nüfuzları arttı. Bunlar, sadaret kethüdâsı, reisülküttab ve çavuşbaşından oluşan, zaten eskiden beri mevcut olan görevlilerdi. Bunlardan reisülküttab ve çavuşbaşı sadrazama hizmet etmekle birlikte aslen, Divan-ı hümayûn teşkilâtının yardımcı memuriyetlerinden idiler. Sadece sadaret kethüdâsı doğrudan sadrazamın maiyetinde idi. Bu

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 161-162; M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, s. 71.

⁶ Sefere götürülen Timar Defterlerinin listesi için bkz. Feridun M. Emecen, “Sefere Götürülen Defterlerin Defteri”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 241-268.

⁷ Erhan Afyoncu, “Nişancı”, *TDVİA*, XXXIII, s. 157.

görevlilerin öneminin artması ile sadrazamların padişahın yerine ordunun başında sefere gitmesi arasında paralellik göze çarpmaktadır. Aslında birer divan görevi olan reisülküttab ve çavuşbaşılığın akıbetlerinin Divan-ı hümâyûn ile aynı olması gerekirken, yani Dîvân-ı hümâyûn gibi öneminin azalması gerekirken aksine artması sadrazamın maiyetinde bulunmaları sebebiyledir. Dîvân-ı hümâyûn padişahın seferde ordunun başındayken kullanımında ve karar almada son derece pratikti. Sistemin temeli olan padişah hemen yanı başında olduğundan çok çabuk karar alınabiliyor ve bu kararlar yazıya geçirilerek uygulanıyordu. Arada zaman ve mesafe problemi yoktu. Fakat padişahlar sefere çıkmayı terk ettikten sonra Divan-ı hümâyûnün karar alma süreci yavaşladı. Meselâ, önemli bir divan görevlisi olan, genellikle vezir rütbesinde bulunan nişancı, padişahın yanında olduğundan seferlerde yoktu. Keza kazaskerler de sefere katılmazdı. Bu nedenle divana da katılmıyorlardı. Diğer vezirler de hele ordu birkaç kola ayrılmış veya birkaç cephe açılmışsa divanda karar mekanizması içerisinde yer alması gereken komutanlar orada bulunamayacakları için karar mekanizması önemli uzuvlarından mahrum kalıyordu. Kısaca klasik Divan-ı hümâyûn pratikliğini yitiriyordu. Buna çözüm olarak zamanla sadrazamın seferdeki yetkileri oldukça arttı. Her türlü tayini telhise ihtiyaç duymadan yapıyor, idam cezası dahil sürgün, vs. gibi siyasi kararları padişaha danışmadan tek başına alabiliyordu.⁸ Bunlardan başka timar sistemi zayıfladıkça eyaletlerden valilerden hatta zengin ayanlardan asker istenmeye başlanmış, hazinedeki nakit para sıkıntıları bunlarla parasal münasebetleri artırmıştı. Bütün bu değişiklikler sonucunda ortaya çıkan yeni problem ve ihtiyaçların Divan-ı hümâyûnün mevcut yapısıyla karşılanması oldukça zordu. Talebe yetişmesi için sürekli toplantı yapılması gerekirdi ki bu da sefer şartlarında mümkün değildi. Onun yerine sadrazamın önemli bir yardımcısı olup, “ağa” unvanıyla çağrılan ve kalemiye kökenli olmayan sadaret kethüdasının etrafında bir kalemiye grubu teşekkül etti. Bu oluşum kalem hüviyetine sahip olarak “kethüdâ kitâbeti” adıyla ortaya çıktı.⁹ Daha önceleri ismi pek bilinmeyen sadaret mektupçuluğu XVII. yüzyıl başlarında önem kazanarak kaynaklarda

⁸ Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 161.

⁹ “Kethüda kitâbeti” hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muzaffer Doğan, *Sadaret Kethüdâlığı (1730-1836)*, MÜSBE [Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü], Doktora Tezi, İstanbul 1995, s. 50-60.

ismi anılmaya başlandı.¹⁰ Bu görevlerin önem kazanması para ve asker temini konusunda eyaletler ile artan yazışmaların sonucu olmuştur. Bu yazışmalar klasik dönemdeki padişah fermanı ile bildirilen emirler şeklinde değil, bizzat sadrazamın veya sadaret kethüdasının lisanından yazılmış, kısmen resmî, kısmen hal hatır sorarak konuya giren yarı resmî yazılardır. Muhatabı dikkate almadığında tehdit havasına bürünebilmektedir. Sadaret kethüdası artık bürokraside çok önemli bir konuma gelmiş, “sadaret kethüdası” isminin yanı sıra “devlet kethudâsı” şeklinde de anılır olmuştur. Göreve kalemiye kökenli biri tayin edildiğinde “ağalık” unvanı ile birlikte “efendilik” de zikredilerek “ağa efendi” şeklini almıştı. Bürokraside oldukça önemli bir kaleme sahip olmasına rağmen kalemiyeden gelmeyen kethüdaların askerî unvanı öne çıkarılarak “ağalık” unvanından “efendilik” yerine, “bey” payesine terfi ettirilmiş, bu unvan memuriyet isminin yanına eklenerek “kethudâ bey” şeklini almıştı. Seferler sırasında aktif olan askerî yönü¹¹ dolayısıyla daha çok bu isimle zikredilmekteydi.

İçişleri bürokrasisinin böyle seferdeki sadrazamın etrafında şekil değiştirmesine benzer olarak aynı dönemde dışişleri de dönüşüme uğramaya başladı. Diplomasi faaliyetlerinin sefer kadar önemli olduğu kabul edildikçe diplomasi trafiği artmış, bu durum Divan-ı hümayûnun dışişlerine bakan bürokratik kısmının âmiri olan reisülküttabı sadrazamın önemli maiyeti durumuna getirmiş, onun kethüda beyden sonraki en yüksek rütbede maiyeti haline sokmuştur. Reisülküttabın dışişlerinde olduğu kadar içişlerinde de görevi ve nüfuzu vardı. Sadrazam kendi ismiyle etrafla yazışmasına rağmen, zaman zaman bazı konularda padişahın adının da kullanılması gerekiyordu. Bu gibi durumlarda padişah adına ferman yazılıyordu. Sade fermanın etkili olmadığı durumlarda da padişahın “hatt-ı hümayûn” adı verilen el yazısına müracaat ediliyordu. Siyasî hüviyetli ferman söz konusu olduğunda reisülküttab ve ona bağlı kalemler devreye giriyordu. Bu tip fermanlar eskiden beri bizzat reisülküttab veya onun yardımcısı durumundaki beylikçi tarafından kaleme alınırdı. Bu nedenle reisülküttab da Divan-

¹⁰ 1596 yılında Satırcı Mehmed Paşa'nın Avusturya üzerine yaptığı Vasıt Seferi'nde; 1599'de İbrahim Paşa'nın Uyvar Seferinde Yunus Efendi mektûbî görevinde idi. [*Topçular Katibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi I*, (haz. Ziya Yılmaz), Ankara 2003, s. 184, 240, 259].

¹¹ Sadaret kethüdası tarihi gelişimi içerisinde daha çok askerî yönüyle temayüz etmişti (M. Doğan, *Sadaret Kethüdâlığı (1730-1836)*, s. 89).

1 hümâyûnda bırakılmayıp sadrazamın yakın maiyeti olarak yükselmeye başladı. Hatta sadrazamın padişah ile bağlantısını sağlamak görevi reisülküt-tabın yönetimindeki Âmedî Kalemî'nin işi oldu.

Çavuşbaşılık ve maiyetindeki çavuşların emirleri yerine ulaştırmaktan, taşradaki çeşitli olayları soruşturmaya kadar geniş yelpazedeki görev alanı onu Divan-ı hümâyûndan Paşakapısı'na taşımış, sadaretin aynı zamanda halka bakan yüzü olmuştur.¹²

Paşakapısı'nın bu üç büyük ricali, sadrazamın en önemli yardımcıları olup, onun bir çeşit imzası sayılabilecek "buyuruldu"su ve buyuruldunun kontrolünü simgeleyen "sahh" işaretini koyabilme yetkisine sahip olacak kadar yakınıydılar.

Bu memuriyetlerin zikredildiği şekilde önem kazanmaları, sadrazamların sefer sırasındaki bağımsızlıkları anlamına gelen "istiklaliyet"lerinin bu görevlilerin eliyle yürütülmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim sadaret kethüdâsının görevleri ve devlet işlerindeki nüfuzu neredeyse sadaret kaymakamından daha fazlaydı. Sadrazam adına ordunun iaşesinin temininden eyaletlerden asker celbine kadar birçok görevi, sadrazamdan aldığı yetkiyi taşra yöneticileri üzerinde nüfuza çeviriyordu.

Bürokrasinin Sefer Hazırlıkları

Merkezî bürokrasi için orduyla sefere gitme ihtimali daha diplomasi faaliyetlerinin çıkmaza girmesiyle başlıyordu. Klasik dönemde Osmanlı Devleti savaşa, karşı taraftan daha istekli görüldüğü için hazırlıklar uzun kış dönemi boyunca, zamana yayılarak yapılırken, özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren savaş hazırlığından önce diplomasinin imkânları zorlanarak bir sonuca gidilmeye çalışılırdı. Dışişleriyle ilgilenen tecrübeli bürokratlar, yaşanan diplomatik krizlerin nereye varacağını önceden tahmin ederek gerekli tedbirlerin alınması için bürokrasinin harekete geçmesini sağlardı. Savaş niyetini belli eden devletlerin çoğu bunu ya işgal ya da diplomatik baskılar yoluyla ortaya koymaktaydı. Savaş ihtimali ağırlık kazanınca,

¹² Çavuşbaşılığın tarihi gelişimi ve klasik dönemdeki görevleri için bkz. Murat Uluskan, *Divân-ı Hümâyûn Çavuşbaşılığı (XVI-XVII. Yüzyıllar)*, MUSBE Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

defterdar kendisine bağlı kalemlerin kayıtlarından, girilecek savaşın muhtemel maliyeti ile gerek hazinenin durumu, gerekse lojistik ihtiyaçların temini hususundaki imkanların muhasebesini yaparak savaş kararı alacak padişah, sadrazam, Divan-ı hümâyûn, meşveret meclisi gibi savaşa karar verecek kişi ve organları bilgilendirir, diplomasinin ömrü ona göre belirlenirdi.¹³

Savaşa karar verilmesi durumunda, ordunun hareket tarihine kadar hazır olması için asker tertibi, savaş araçları ve nakil vasıtalarının temini, ordunun gideceği yollar üzerinde, ordu iaşesinin hazır bulundurulması vs. gibi faaliyetler hazırlıkların ilk safhasını teşkil ederdi. Hazırlıkların başka bir safhasında, Defterhâne kayıtlarından timar sisteminin ne kadar asker çıkarılabileceği tespit edilir, Dîvân-ı hümâyûn kaleminden taşrada bulunan askerî birimlerden seferde görevlendirilecekler hazırlıklarını yaparak, komutasındaki askerlerle birlikte belirlenen tarihte orduya katılmaları için ferman yazılırdı. Fermanlar doğrudan padişahın emriydi ve kanunî olan, yani sefere iştirak etmeleri bir kanuna bağlı olan kişilerin hazır bulunmaları için yazılırdı. Sefere katılmaları veya asker çıkarmaları konusunda herhangi bir kanuna tabi olmayan, ayan, mütesellim gibi doğrudan timar sistemine bağlı olmayan fakat gerektiğinde kendi imkanlarıyla belirli bir askerî güç temin edebilecek kişilere sadrazam veya sadaret kethüdâsının lisanından getireceği asker sayısını da belirten mektuplar gönderilirdi. Bu mektuplar daha önceden vilâyetlerden, kazalardan ve köylerden kimin ne kadar asker çıkarabileceğini bütün teferruatıyla gösteren defterlerden kethüdâ kitâbeti ve sadaret mektûbî kalemleri tarafından yazılırdı. Taşraya yazılan ferman ve diğer tahrirata yazılan cevaplar kethüda beye gelir, bu bilgilere göre değerlendirilmeler yapar, ortaya çıkan aksaklıkları giderirdi.¹⁴

Bâbiâlî ricalinden reisülküttâb öncelikle savaş açılan devletin savaş hazırlıklarını takip eder, diğer devletleri yanına çekebilecek veya onlardan bir yardım alınıp alınamayacağı hususunda diplomatik faaliyetler sürdürürdü. Diğer taraftan da taşraya gönderilecek sefer emirleriyle ilgili fermanların yazılmasına nezaret ettikten başka esas sefere götürülecek bürokratik

¹³ Osmanlı Devleti'nde diplomasiye olan ihtiyacın artma süreci ve buna bağlı bürokratik yapı ve karar alma organları hakkında bkz. Recep Ahışahı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2001, s. 200-203.

¹⁴ M. Doğan, *Sadaret Kethüdâhğı (1730-1836)*, s.90-92.

kadronun tespiti ve bunların tayin yazıları, Divan-ı hümâyûn kaleminden sefere götürülecek defterlerin belirlenmesi, hem merkezde hem de seferde bulunması gereken defterlerin istinsah edilerek bir kopyasının daha çıkarılması gibi işlere nezaret etmek başlıca sefer hazırlıkları dolayısıyla meşgul olduğu işlerdir.¹⁵ Ayrıca kethüdâ bey ile sürekli müşaverelerde bulunarak ona sefer hazırlıklarında yardımcı olurdu. Çavuşbaşı ise hem fermanların yerine ulaştırılmasını organize eder hem de sefere katılacak çavuşların listesini oluşturma işiyle uğraşır.¹⁶

Bürokrasi ve ordunun sefere hazırlanmasında Defterdarlık kapısı da Babıâli gibi yoğun bir faaliyet içerisindeydi. Öncelikle ordu-yı hümâyun hazinesine “sefer akçası” temin edilmeye çalışıldı. Bu arada başta Mevkufat Klemi olmak üzere ilgili kalemlerden ordunun lojistik ihtiyaçlarının temin edileceği yerler tespit edilerek, buralara hazırlık için emirler gönderilirdi. Bu konu da yine sadaret kethüdâsının yetki alanında olduğundan onunla koordineli bir şekilde çalışılırdı.

Sadrazam rikâbda hususî işlerini, merkezdeki bazı bürokratik işlemlerden doğan alacakların tahsili, devlete ait olmayan alacak verecekleri, sarraflarla olan irtibatını sağlamak vs. gibi hususi işlerini takip etmek üzere bir kapı kethüdâsı bulundururdu. Sefere çıkılmadan önce sadrazam, en az hâcegân seviyesinde ve genellikle de daha önce yüksek görevlerde bulunmuş kimselerden birisini kapı kethüdâsı olarak belirlerdi.

Osmanlı’da sefer düzenine “tuğ ihrâcı” adı verilen, padişah ve sadrazamın tuğlarının çıkarılarak belirlenmiş yerlere törenle dikilmesiyle geçilirdi. Tuğ ihracından sonra Divan-ı hümâyûn toplantıları artık yapılmazdı. Burada görülmekte olan işler sadrazamın kendi divanında yürütülürdü. Ordunun toplanıp harekete geçmesi için, seferin yönüne göre Rumeli tarafına gidilecek ise Davud Paşa, Anadolu tarafına olacaksa Üsküdar ordugâhı olarak belirlenir ve sadrazamın çadırı buraya kurulurdu. Burası

¹⁵ 13 Za. 1202/15 Ağustos 1788 tarihli reisülküttâba hitâben yazılan buyrulududa beylikçi, âmedî efendi, kalemlerden birer kisedar ve mühimme yazabilecek evsafındaki kâtiplerin sefer için seçilmesi istenmişti (BOA, A. RST, Dos. nr. 5/58); R. Ahışalı, *Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, s. 175-176.

¹⁶ Çavuşların sefere katılmaları ve seferlerdeki sayıları ile ilgili tafsilat için bkz. Murat Uluskan, *Divân-ı Hümâyûn Çavuşları*, Marmara Üniversitesi. Türkiyat Arş. Enst. Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 131-135.

ordunun toplanıp harekete geçeceği merkez halinde düzenlenirdi. Çadır kurulduktan sonra sadrazam artık burada kalır, devlet işlerinin bir kısmını buradan takip ederdi. Ancak zaman zaman kendi divanları için Paşakapısı'na gidip gelirdi.¹⁷ Hareket günü sadrazam Saray'a padişahın huzuruna çıkar, burada sancak-ı şerifi alır ve alayla ordugaha giderdi. Merkezde kalan vekiller bürokrasisi faaliyetlerine resmî olarak sancak-ı şerifin teslim edilmesinden sonra başlardı.

Kâtiplerin Sefere Katılmaları

Sefer hazırlıklarından birisi sefere katılacaklar listesine kaydedilmiş olan sefer ehlinin ordunun hareketi öncesi ordugâhta hazır bulundurulmasıydı. Savaşacak askerler, orduda hizmet gören geri hizmet kıtaları, *ehl-i hîrfet* adı verilen meslek sahiplerinden başka sefere memur kâtiplerin de hareket öncesi orduda hazır bulunmaları sağlanırdı. Bu hususun temini konusunda, Bâbîâlî'de bulunan Dîvân-ı hümâyûn Kalemî kâtipleri, Mektûbî ve Kethüdâ Kitâbeti kalemlerindeki kâtipler için reis efendi, maliye kalemlerindeki kâtipler için defterdar, Defterhâne kâtipleri için de defter emînine beyaz üzerine buyuruldu yazılırdı¹⁸. Bu kâtiplerden defterdârlık kâtipleri ulûfeli veya kalem harcı ile geçinen kâtipler, Divân kâtipleri ile Defterhâne kâtiplerinin bir kısmı ulûfeli bir kısmı timar veya zeamet sahibi idiler. Timar sahiplerinin sefere mutlaka katılmaları gerekiyordu. Çünkü bu timar sahibi olmanın gereğinden olup, beratlarında bu husus “*sefere eşmek şartıyla*” şeklinde bir mecburiyete bağlanmaktaydı. Sefer öncesi Divan-ı hümâyûn kâtipleri ve çavuşları ve Defterhâne kâtiplerinin timarlarının bulunduğu yerdeki kadılara ferman gönderilerek timar sahibi kâtip ve çavuşlara seferde hazır bulunmaları gerektiğinin duyurulması istenirdi.¹⁹ Belirli timar üniteleri “kâtip timarı”, “çavuş timarı” şeklinde katip ve çavuşlara tahsis edildiğinden, eyaletlerdeki bütün kadılara ferman gönderilmez, sadece bu şekilde tahsisli timarların olduğu kadılara gönderilirdi. Bu

¹⁷ Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 159

¹⁸ 14 Za. 1202/16 Ağustos 1788 tarihli reisülkütuba yazılan buyuruldu (BOA, A.RST, Dos.nr. 5/59).

¹⁹ BOA, A.DVN.MHM, nr. 190, s. 2, hk. 4; *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, (yay. haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 2000, s. 12-13.

konuda aksama olursa beylerbeyine ferman gönderilerek gereğinin yapılması istenirdi.²⁰ Kadılar gerekli duyuruyu yaptıktan sonra bir ilamla merkeze bilgi verirlerdi.²¹ Ordu İstanbul'da toplandıktan sonra hareket zamanı ilân edilir, bu toplantıda mevcut bulunamayanlar için son kez orduya katılacakları yer belirtilerek burada yoklama yapılacağı duyurulurdu²².

Divan-ı hümâyûn kâtipleri ve Defterhâne kâtiplerinin önemli bir kısmı timar veya zeamet sahibiydiler. Bunlar da diğer timar ve zeamet sahipleri gibi sefer sırasında yoklamaya tabi tutulurlardı. Kabul edilebilir şekilde geçerli bir mazereti olmaksızın yoklamada mevcut bulunmamak derhal sahip olduğu dirliğinin elinden alınarak başkasına verilmesine neden olurdu.²³ Bu husus sıkı bir şekilde takip edilir, kesinlikle müsamahaya izin verilmezdi. Dirliğin kesilmesini ancak Timar Defterlerinde, kişinin timar kaydının olduğu sayfadaki seferden muafiyetinin gerekçesini bildiren bir şerh durdurabilirdi. Bu gibi kâtiplere “şerhli” adı verilmekteydi. Bu durum Divan-ı hümâyûn çavuşları için de geçerliydi. “Şerhli” tabiri kelime olarak

²⁰ 1 S. 1015 tarihinde Anadolu beylerbeyisine yazılan bir hükümde, eyaletteki timar ve zeamet tasarruf eden müteferrika, çavuş ve kâtiplerin Şark Seferi için görevlendirilmiş olmalarına rağmen gitmedikleri anlaşılmış ve derhal bunların sefere celbi için müekked hüküm yazılmıştı (BOA, A.DVN.MHM.ZYL, nr. 18, s. 160/2)

²¹ Torul (BOA, C.TZ, nr. 2527) ve Bihke (C.AS, nr. 16056) kaduları fermânın ilân edildiğine dair kadılık ilâmı göndermişlerdir; R. Ahışalı, *Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, s. 290.

²² Evasıt-ı Ra. 1019/Haziran 1610'da sefer için “Konya'da son yoklamadır” ifadeleriyle müteferrika, Divân-ı hümâyûn kâtip ve çavuşları, zuama ve erbab-ı timara ilanlar yapılmıştı (*Topçular Katibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi I*, s. 565); Sefer sırasında düzeni sağlamak ve kaçışları önlemek için de zaman zaman yoklama yapılacak yer ilan edilirdi. Mesela, Kanije kalesi seferi için Sigetvar'da yoklama olacağı orduda herkese duyurulmuştu (*Aynı eser*, s. 318)

²³ Zaman zaman orduya kumanda edenlere bu husus hatırlatılırdı. Mesela, Kulpa bozgunundan (1593) sonra başlayacak olan Osmanlı-Avusturya savaşları öncesindeki sefer hazırlıklarında Sadrazam Sinan Paşa'nın maiyetine Divan-ı hümâyûn kâtip ve çavuşlarının ve müteferrikaların timar ve zeamet tasarruf edenlerinin katılması, ulufelilerin de merkezde kalmaları konusunda serdar tayin edilen Sinan Paşa'ya ayrıntılı bir hatt-ı hümâyûn verilmişti. Bu hatt-ı hümâyûnda seferle görevlendirilip de bir bahane ile gitmeyenlerin dirliklerinin bir başkasına tevcih edilmesi emrediliyordu (Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selâniki (971-1003/1563-1595)* I. (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 1999, s. 321-322); Daha önce çavuşbaşı olup serdar tayin edilen Mustafa Ağa'ya çavuş ve kâtipler için: “Hidmete varmayanların ze'âmet ve timârların [başkasına] viresin” diye “mü'ekked hük-m-i şerif” verilmişti (*Aynı eser*, s. 413).

iki ayrı zümreyi ifade etmektedir.²⁴ Birincisi hastalık, geçici mazeret, geçici görevlendirme, bir valinin defterlisi olma gibi belirli bir zaman için bir çeşit izin sayılabilecek durumlarda kaydının şerhli olması, diğeri ve asıl ifade edilmek istenen, belirli sayıda kıdemli kâtibin merkezde ya da uygun görülen yerde hizmet vermesi için tahsis edilmiş kadro sahipleridir. Şark seferleri sırasında bürokraside yaşanan yoğun hareketlilik nedeniyle hem merkezde hem de seferlerde hizmet görececek olan kâtip ve çavuşlara ihtiyaç hâsıl olmuştu. Bu ihtiyacı gidermek için yoğun kâtip ve çavuş alımı yapılıyordu. Önce-leri timar veya ulufe ile temin edilen kâtiplerin hazineye yük oluşturmaya başlamış olmaları nedeniyle artık “*timarsız ve ulufesiz olmak şartıyla*” kâtip alınmaya başlandı.²⁵ Bunlar ilk dönemlerinde kalemlerin yaptıkları işlemlerden elde ettikleri harçların paylaşımıyla geçinecekler, boşalan timar veya ulufe olduğunda timar ya da ulufe sahibi olacaklardı. Bu alımlar daha çok seferlerdeki personel ihtiyacını gidermeye yönelikti. Merkezin ihtiyaçlarını gidermek için ise sayıları Defterhâne kâtipleri için 20, Divan kâtipleri için 40 ve çavuşlar için 60 olmak üzere gedik ihdas edildi. Bu gedikler iyi yetişmiş, tecrübeli ve kıdemli kalem kâtiplerine ve çavuşlara verildi.²⁶ Bunların çoğu timar veya zeamet sahibiydiler. Bazılarının ulufesi olup,²⁷ gedik ulufeli veya timarlı, hepsinin sefere katılmamalarını sağlıyor ve ulufe, timar ve

²⁴ Şerh sebep ve şekillerine birkaç örnek: Divan katibi Abdullah için “Ağrıboz muhafızı Vezir İbrahim Paşa'nın kâtibi olduğundan 17 Za. 1104/20 Temmuz 1693 tarihinde (BOA, TD, nr. 829, s. 138); Mora Seraskeri Vezir İbrâhîm Paşa'ya divân kâtibi olup onunla sefere gittiğinden 27 N. 1106/11 Mayıs 1695 tarihinde (TD, nr. 853, s. 49) ve İstanbul'da sadaret kaymakamı nezdinde tezkireci vekili kaldığından 1108/1696-97 tarihinde (BOA, KK, nr. 492, s. 14a); Mehmed Kâmi, rikâbda sadaret kaymakamı Vezir Osman Paşa'nın tezkirecisi olduğundan 7 Ş. 1104/13 Nisan 1693 tarihinde; Mehmed Dürrî, 1107/1695-96 yılında Mısırlızâde Vezir İbrâhîm Paşa'nın divan efendisi olması (BOA, KK, 492, s. 17a); Kâtib Mehmed Haleb ve Rakka'da hizmetle görevlendirilmiş olup “varup gelinceye kadar bâ-emr-i âli” 26 C. 1109/9 Ocak 1698 tarihinde (BOA, KK., nr. 492, s. 16b) kayıtlarına şerh verilmiştir.

²⁵ Bu dönemlerdeki tayinleri ihtiva etmekte olan *Rüis Defterlerinde “îmârsız ve ulufesiz olmak ve sefere eşmek”* şartıyla çok sayıda kâtip rüusu verildiği izlenmektedir. Mesela İsmail 5 B. 1083/27 Ekim 1672 tarihinde bu şekilde kâtip alınmıştı (BOA, KK, nr. 275, s. 223).

²⁶ Bu kadrolar “*kanun-ı kadim*” üzere rikâb-ı hümayûn ile bulunurlardı. III. Mehmed 1596'da Eğri Seferi dönüşünde çavuşlara 40 kadro daha verilmesini emretmiş, sayıları 100'e çıkartılmıştı. Katipler genellikle kalem ehlinden ve ihtiyarlardan seçiliyordu (*Topçular Katibi I*, s. 176).

²⁷ BOA, C.TZ, nr. 6493.

zematlerinin ellerinde kalmalarını garantiliyordu. Bunlar her türlü seferden muaftılar. Tahsis edilen gediklerin sayısı nedeniyle, 40 kâtip gediğinden dolayı “kırklı kâtipler”, çavuşlar için de 60 kişi olmaları sebebiyle “altmışlı çavuşlar” ismi kullanılıyordu. Bunlar, seferlerden muaf olduklarını ifade etmek üzere Tîmâr Defterlerinde bulunan kayıtlarının üzerine şerh düşüldüğü için aynı zamanda “şerhli” adıyla da anılırlardı. Fakat “şerhli” tabiri daha geniş bir tabir olup, başka bir işle görevlendirilme, hastalık vb. sebeplerden seferden muafiyetleri konusunda kayıtlarına şerh düşülmüş bütün kişileri de ifade etmektedir. “Kırklı” ve “altmışlı” tabiri de özel bir tabirdir.

Kâtip ve çavuşlardan “kırklı” ve “altmışlı” olanların dışında, dirlik tasarruf eden herkesin sefere iştiraki mecburî idi.²⁸ Bunların sefere katılmalarının sağlanması için yapılan bu kadro düzenlemesi XVI. yüzyıl sonlarından XVIII. yüzyıl sonlarına kadar çok küçük değişikliklerle uygulanmaya devam etmiştir. Zaman zaman iltimasın galip gelmesiyle 40 veya 60 sayısının üzerine çıkmışsa da, kanunda bir değişikliğe gidilmemiş, şişen sayı çeşitli tarihlerde çıkarılan fermanlarla bu civara çekilmeye çalışılmıştır.

Sefere gitmek istemeyen timarlı kâtiplerin amaçlarına ulaşabilmesi için bulabilecekleri en geçerli çözüm, becerebildikleri takdirde kayıtlarına şerh düşürmektir. Ancak asker ihtiyacının had safhaya ulaştığı zamanlarda devlet şerh konusunda daha titiz davranmaktaydı. Normalde timar veya zemat tasarruf eden kâtiplerin vezir, beylerbeyi kapılarında “defterlü” olup hizmet etmelerine ses çıkarılmazken, seferde bunlara ihtiyaç olunca, dirlik tasarruf edenlerin “asâkirin killetine bâ’is ü bâdî” olmaları nedeniyle “defterlü” olmalarına yasak getiriliyordu.²⁹

²⁸ Bunlar için bazı kaynaklarda “*rikab-ı humayunda kalması mu’tad olan haceler*” şeklinde bahsediliyor (*Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116 / 1688 - 1704)*, (yay. haz. A. Özcan) s. 49).

²⁹ 5 M. 1098/21 Kasım 1686 tarihli olup, Bağdat valisine hitaben yazılan, birer sureti Basra, Mısır, Musul, Şehrizol, Van, Kars, Erzurum, Rakka, Sayda Beyrut, Trablusşam, Çıldır valiliği yapan vezir veya beylerbeyilere ve İstanbul kaymakamına gönderilen hükümde Macaristan Seferi için sefere memur olması gereken gedikli müteferrika, çavuş, kâtip ve şakirtler başta olmak üzere dirlik tasarruf edenlerin bir yolunu bularak defterli olmaları nedeniyle asker sayısının azaldığı, bundan sonra bunlardan herhangi birinin defterli yazılmaması, yazılan olursa sadece dirliklerinin elinden alınmasıyla yetinilmeyip ayrıca “*eşedd-i ukûbetle*” haklarından gelineceği konusunda hatt-ı hümayûn olduğu bildiriliyordu (*Atik Şikâyet Defter*, nr. 10, s. 100, h. 394); 1787-88/1791-92 Osmanlı-Rus-Avusturya savaşlarında da askere çok fazla ihtiyaç olmuş ve çıkan bir hatt-ı

Sefere katılan kâtiplerin sayısında bazen de istenen oranda fazlalık ortaya çıkabiliyordu. Batıda ve doğuda birçok cephede uzun zamandır süregelen seferler sırasında, cephelerde duyulan ihtiyaç üzerine çok sayıda müteferrika, kâtip ve çavuş alımı yapılmıştı. “Hadd-i i’tidâlden mütecâviz” şeklinde ifade edilen bu sayı artışı için bir düzenleme yapılması gerekmiş ve sayı sınırlandırılmasına gidilmiştir. Buna göre Divan-ı hümâyûn kâtipleri için 150 kişi kabul edilebilir üst sınır olarak belirlenmişti. Divan-ı hümâyûn kâtibi şâkirdliği için de 40 kişilik bir sayı sınırlaması getirildi. Sayı sınırlamasının yanında, bunların sahip olabileceği timar ve zeametlerin miktarında da kıdemlerine göre bir tahdide gidilmiştir.³⁰

Defterlerin Sefere Taşınmaları

Sefer bürokrasisi açısından kâtiplerin sefere taşınması kadar önemli bir başka konu daha vardı. Bürokraside arşivlik malzeme haline gelmemiş, hâlen kullanılmakta olan bazı defterlerin ordunun beraberinde sefere götürülmesi ordudaki işlemlerin rahat yapılması açısından elzemdi. Bunun için her kalem orduda kendi kullanacağı defterleri belirlerdi. Ordunun hareketinden önce sadrazam tarafından bürokrasinin başında bulunan defterdar, reisül-küttâb ve defter eminine birer buyruldu yazılarak gerekli olan defterlerin seçilip sefer için hazır bulundurulması istenirdi. Daha sonra bu defterler sandıklara konulup gerekli muhafaza tedbirleri alınarak yola çıkacak hâle getirilirdi.

Defterhane defterleri timar tevcihatı ve asker yoklamaları için önemli olduğundan son 30-40 yılı kapsayan, çeşitli eyaletlerin *rûzname*, *icmal* ve *mufassal defterleri* seferde hazır bulunduruluyordu. Ayrıca timar sisteminde sık sık şikâyete konu olan vakıf arazisi ihtilâfları için *vakıf defterleri* de sefere götürülürdü. XVII. yüzyıl ortalarından itibaren timar ruznâme defterlerine

---

hümâyûnla padişah tüm vezir kapılarındaki şerhlilerin şerhlerinin kaldırılmasını, İstanbul’da bulunan kalemlerde hizmette olanlar hariç bütün haccân ve kâtiplerin şerhli veya şerhsiz timar tasarruf edenlerinin şerhlerine bakılmaksızın sefere celbini emretmişti (Ahmed Cavid, *Hadika-i Vekâyi*, (haz. Adnan Baycar), Ankara 1998, s. 205-206).

³⁰ Vezir Mahmud Paşa’ya yazılan 1011/1602-3 tarihli hüküm (BOA, A.DVN. Dos.nr. 14/43); 1771 tarihinde cepheye 36 Divan kâtibi, 12 Mektubî kalemi katibi ve kethüda kitabetinden de 3 kişi cepheye götürülmüştü [BOA, C.DH. nr. 8387; M. Doğan, *Sadaret Kethüdâhğı (1730-1836)*, s. 94].

göre hazırlanan *cebe defterleri* tevcihat ve yoklamalarda kullanılmaya başlanmıştır. Yine bu kalemin defterlerinden olan derdest defterleri de seferlerde hazır bulundurulurdu.

Timar defterlerinden başka, timar tevcihinde ve berat verilmesinde kullanılan *tahvil defterleri* de ordu ile sefere götürülürdü. Bunlar da 20-30 yıldan eski olanlar, defterlere müracaatın nadir olması nedeniyle taşınmayıp, bundan daha yeni olan defterler anılırlardı³¹. Timar tevcihatı merkezden berata çevrileceği zaman orduya tahvil kaydı sorulur, gelen cevap üzerine berat hazırlanırdı.³² Sadece berat değil, *Timar Defterleri* orduyla birlikte gittiği için timar tevcihatı veya timarın durumu ile ilgili bir işlem yapılması gerektiğinde yine rikâbdan orduya sorulmadan işlemler tamamlanmış olmazdı. Evrak üzerine çıkarılacak o timarın tevcihi ile ilgili “kuyûd” ve “şurût”un mevzuat dökümü çıkarılır, ancak son tevcihat işlemi yine orduda yapılırdı.³³

Sefere gönderilen sadrazamlar geniş yetkilerle hareket ederlerdi. Sefer boyunca bütün tevcihatı, sürgün ve idam cezalarını, ceza affını olduğu gibi her tarafa padişah tuğrasını havi hüküm ve ferman neşrini padişaha arz etmeden yapabilme yetkisi vardı. Bu geniş yetkilerine “istiklâl” adı verilmekte ve onun seferdeki gayretini artırmak için zaman zaman padişah tarafından çeşitli iltifatlarla süslenmiş “istiklâl hatt-ı hümâyûnu” ve hediyeler gönderilirdi. Merkezdeki kaymakam her ne kadar vekil olsa da âdetâ onun yardımcısı durumunda olup onun adına görev yapmaktaydı.³⁴

³¹ 1148/1735 tarihli bir buyurulduda 1130/1718 tarihinden eski olan tahvil defterlerinin atik olup, onlara müracaatın çok olmaması nedeniyle sadece yenilerinin alınması istenmişti (BOA, A.RST, Dos. nr. 1/7).

³² Kazak seferinde yoklamada mevcut bulunmadığından Mustafa veled-i Mehmed’in timarı Receb’e tevcih edilmiş ve berat aşamasında rikâbdan orduya sorularak oradaki tahvil kaydı derkenar ettirilmiş ve böylece 8 M. 1089/2Mart 1678 günü tevcih tamamlanmıştı (BOA, A.RSK, Dos. nr. 98/20).

³³ İzvornik sancağında Grad Hacı kalesi mustahfızlarına ait gedik timarın tevcihi için rikâb-ı hümâyûna arzuhal verilmiş, arzuhal üzerine gerekli kalem derkenarları çıkarılmış olduğu hâlde “tevcihâtı ordu-yı hümâyûnda” olması nedeniyle orduya yazılmış ve tevcih ordudan yapılarak rikâba gönderilmiş, 25 L. 1226/12 Kasım 1811 tarihinde geri orduya işlemlerin tamamlandığı bir mektupla haber verilmişti (BOA, HAT, nr. 41426).

³⁴ Kaymakam tarafından sadrazama gönderilen bir yazıda: “Abd-i mütehasısları her ne kadar hidmet-i vücübü’l-mefharet-i kâim-makâmileriyle müstahdem ve mübâhî ise dahi cârî olan nüfûz-ı abidânem yine sâye-i inâyet-vâye-i vekâlet-penâhîlerinde idüğü beyândan müstağnîdir...” denilerek sadrazamın nüfuzunun kullanıldığını söylenmektedir (BOA, KK, nr. 22, s. 18).

Sadrazam seferde bulunduğu da yine bütün yazışmalar öncelikle ordu bürokrasisi tarafından yürütülürdü. Dışişleriyle ilgili konuların yazışmaları da aynı şekilde orduda sadrazam tarafından yapılmaktaydı. Bu nedenle dışişleriyle ilgili kullanılacak defterler orduyla götürülürdü. Özellikle devlet devlet ayrılmış *Ahidname Defterleri* dışişleriyle ilgili olup, sefere götürülen defterlerin başında gelmektedir. Defterler merkezde ihtiyaç olduğunda mesele ile ilgili orduya yazı yazılır, defterlere orduda bakılarak geriye cevabı verilir. 1768 Osmanlı-Rus savaşında *Ahidname Defterleri* daha yoğun kullanıldığı için bunlardan gerektiğinde bakılabilecek bir suretinin çıkarılarak rikâbda saklanması hususunda beyaz üzerine buyuruldu yazılmıştı.³⁵ Buyuruldu gereğinin yerine getirilmesi için *Nâme-i Hümayûn Defterine* kaydedilirken “esfâr-ı sâbıklarda rikâb-ı hümayûnda ahidnâme sûretleri ve kuyûdât-ı sâ’ire bırakıldığı eğerçi mesbûk olmayup...” şeklinde eski dönemlere gönderme yapan cevaptan *Ahidname Defterlerinin* merkezde bırakılmayarak orduya taşınmasının eski bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Defterlerin nüshalarının çıkartılması işi Divan-ı hümayûn kâtiplerinden *Müste’men Defterlerini* tutmakta olan kâtiplere havale edilmişti. Buyuruldunun akabinde *Fransa Defteri* için Sakıb Efendi, *İngiltere* için Cemil Efendi, *Avusturya* için Sabri, *Venedik* için Vuslatî, *Nederland* için Kîsedâr İsmail Efendi, *Sicilyateyn* için Râmî, *Prusya* için Nev’î Efendiler görevlendirilmişti. Anılan kişiler zaten bu defterlerin normalde de sorumluları idi. *Rusya Defterinin* bir kâtibi bulunmadığından istinsah işini Kîsedâr İsmail Efendi başka bir kâtibe havâle etmişti.³⁶

Nâme-i Hümayûn Defterine kaydedilen bu buyurulduda ahidnamelerden başka zahire defterleri ve fiyat tespiti ve isti’câl emirlerinin³⁷ ve bunlara benzer konularda gerekli başka kayıtlar varsa hepsinin ayrı bir cüz olacak şekilde istinsahı isteniyordu.

Defterlerin istinsahından sonra müste’men taifesi ile ilgili izn-i sefîne ve yol hükümlerinin haricindeki bütün konular için ordu-yı hümayûndaki asıl defterlere müracaat edilmesi ve âdet olduğu üzere bunlarla ilgili bütün

³⁵ BOA, *Name-i Hümayûn Defteri*, nr. 1, s. 1/1.

³⁶ BOA, *Name-i Hümayûn Defteri*, nr. 1, s. 1/2.

³⁷ “İsti’câl emri” bir konu hakkında muhatabına emrin acele olarak yerine getirilmesi yönünde ikaz ve tembihi içeren hükümlere denilmektedir.

işlerin bu defterlere bakan kâtiplerce görülmesi gerektiği konusunda *Nâme-i Hümayûn Defterine* ayrıca şerh de verilmiştir.³⁸

Defterlerin suretlerini çıkarmak sadece Divan-ı hümayûn kalemine mahsus bir uygulama değildi. Diğer kalemlere ait defterlerden de sefere götürülenlerinin merkezde ihtiyaç olması halinde birer suretleri çıkarılabiliyordu.³⁹

Sadrazamın dışişlerindeki gelişmeleri yakından takip edebilmesi ve yetkilerinin tırpanlanmış olmaması bakımından bu suretler sadece padişahın soru sorması ve bazı durumlarda ihtiyaç duyulması halinde başvurulmak üzere istinsah edilmişti. Deftere ilave gerektiğinde müste'menlere ait "izn-i sefine" ve "yol ahkâmı"nın rikâbda, diğer hususların ise orduda kullanılan asıl defterlere işlenmesi "*mu'tâd-ı kadim ve rivâyet-i pîşîn*" hükmünde idi.⁴⁰

Sefere sadece gerekli olan defterler götürüldüğü hâlde, bazen ordunun yükünün hafifletilmesi için bunlar arasında da seçim yapılması gerekebiliyordu. Çok kullanılan defterler orduda bulundurulup, diğerleri biraz daha geride muhafaza ediliyordu. Böylece herhangi bir bozgun karşısında defterler emniyete alınmış oluyordu⁴¹. 1202/1787-88'de Osmanlı-Rus savaşında, ordu Sofya'ya doğru yola çıkmadan önce eski defterlerden bazıları, gerektiğinde müracaat edilmek üzere, başında bir kâtip bırakılarak Edirne'de alıkonulmuştu. Bu defterlerden birer yıllık *Maslahatlı* ve *Kal'abend Defterleri*, birer yıllık *Mühimme*, Rusya-Avusturya'ya karşı olan savaşın başından beri tutulan *Nâme-i Hümayûn Defterleri* seçilerek götürülmesi, diğer name ve ahidnameler ile bunlarla ilgili defterlerin hepsinin Edirne'de uygun görülen bir yere konulup yanlarında da defterlerle ilgili kalemlerden birer kâtibin bunlara nezaret etmesi istenmişti.⁴²

20 B. 1202/8 Nisan 1788 tarihli başka bir buyurulduda Sofya'ya nakledilen defterlerin 2 adet *Mühimme-i Asâkir Defteri*, *Mühimme Defteri*, *Zehayir Defteri*, *İskenderiye ve Mektûm Mühimme Defterleri* ve şikâyetlerden toplanmış

³⁸ BOA, *Name-i Hümayûn Defteri*, nr. 1, s. 1/2.

³⁹ Feridun M. Emecen, "Sefere Götürülen Defterlerin Defteri", s. 247.

⁴⁰ BOA, *Name-i Hümayûn Defteri*, nr. 1, s. 1/2.

⁴¹ M. Doğan, *Sadaret Kethüdâlığı (1730-1836)*, s. 94; Feridun Emecen, "Aynı makale", s. 249-250; R. Ahışhalı, *Reisülkütâblık*, s. 95-96.

⁴² 11 B. 1202/17 Nisan 1788 tarihli beyaz üzerine buyuruldu (BOA, A.RST. Dos.nr. 5/56)

Battal Şikâyet Defterleri olduğu zikredilmektedir. Bu defterlerin korunması için mehterler ve defterlerin bağlı oldukları kalemlerden kâtipler tayin edilmişti. Defterlerin nakli konusunda ileride herhangi bir emir gelirse yol boyunca dikkatli bir şekilde korunması da tembih edildi⁴³. Defterleri korumakla görevli mehterlerin bir de mehterbaşısı vardı.⁴⁴

Ertesi yıl yine sefer öncesi reisülkütuba yazılan bir buyuruldu ile Divan-ı hümâyûn kaleminin seferlerde kullanılması muhtemel olan defterlerin seçilmesi istenmiştir. Buyurulduda bu konuda bir kusur meydana gelmemesi için beylikçi, divan ve rüüs kisedarlarına sıkı tembihatta bulunulması da istenmekteydi. Yapılan seçim neticesi kullanılacak defterlerin listesi hazırlanmıştı. Bu liste hemen hemen bir önceki yıl sefere götürülen defterlerin aynısıydı. Bu defterler seferdeki Divan-ı hümâyûn kalemlerinin çoğunlukla hangi tür işler ile uğraştığını da göstermektedir. Toplam 26 ciltten oluşan bu defterler şöyledir: *Atik Nâme-i Hümâyûn, Seferiye ve Hazeriye Tertibi, Cedid Hazeriye, Mütesellimlik Defterlerinden* birer cilt; 4 cilt iki senelik *Anadolu Şikâyet*, birer cilt *Karaman, Sivas, Erzurum, Trabzon, Mar'aş, Diyarbekir, Rakka, Şam, Haleb, Adana Şikâyet Defterleri*; 3 cilt Fransa'ya dair *Asker Mühimmesi*; 1 cilt *Mısır Mühimmesi* ve 4 cilt önceki seferlerde kullanılan *Asker Mühimmesi*'dir.⁴⁵

1221/1807 Osmanlı-Rus savaşında orduyla götürülen defterler de yaklaşık olarak aynı tür defterlerdir: 1 *Asker Mühimmesi*, 1 *Mühimme*, 2 *Hazeriye ve Seferiye Tertibi*, 4 *Anadolu*, 1 *Rûmili*, 1 *Bosna*, 1 *Silistre*, 1 *Sivas*, 1 *Karaman*, 2 *Adana-Mar'aş*, 2 *Erzurum-Trabzon Ahkâm Defterleri*, 1 *Mütesellimlik*, 8 adet 1202 tarihli *Asker Mühimmesi* olmak üzere 28 adet defter sefere götürülmüştü. Sefer için hazırlanmış olan defterlerden *İstanbul Şikâyet Defteri*, ordu Davutpaşa'dan hareket etmeden önce rikâb-ı hümâyûnda Divan kalemine geri gönderildi.⁴⁶

⁴³ 20 B. 1202/26 Nisan 1788 tarihli beyaz üzerine buyuruldu (BOA, A.RST. Dos. nr. 5/57).

⁴⁴ Şem'danîzâde 1182/1768'de Osmanlı-Rus savaşı için tuğ ihracı sırasında Davudpaşa'da sadrazamın otağı kurulması işinde emeği geçen hâssa mehterbaşısı, sadr-ı âlî mehterbaşısı ve defter mehterbaşısına hil'at giydirilirken ismini zikretmektedir [Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'î't-tevârih* II-A, (nşr. M. Münir Aktepe), İstanbul 1978, s. 116].

⁴⁵ BOA, A.DVN.MHM, nr. 209, s. 3, h. 5'te kayıtlı 2 Z. 1203/24 Ağustos 1789 tarihli buyuruldu sureti.

⁴⁶ BOA, A.DVN.MHM, nr. 224, s. 1, h.1

Ordu ile sadece Divan-ı hümâyûn kalemi ve Defterhane defterleri gitmiyorlardı. Defterdarlığa bağlı kalemlerin de orduda lâzım olabilecek defterleri sandıklarla sefere taşıyorlardı. 25 B. 1204/10 Nisan 1790 tarihli Başmuhasebe Kalemi'nin bir "*sâbık kaydı*" derkenârında *Rûznâmçeler* için çuka, sandık, kilim, keçe ve urgan alımı yapılmış ve bunlar için 75,5 kuruş ödenmiş olduğu belirtilmektedir. Bu derkenârın yazılmasını gerektiren arz ise 28 B. 1204/13 Nisan 1790 tarihli olup *Rûznâmçe Kalemi* defterlerinin sefere götürülürken konulması için sandıklar, keçe ve gerekli olan diğer malzemelerin temininden bahsetmektedir. Mevcut *rûznâmçeler* bir arşiv mâhiyetinde sefere taşınırken ayrıca seferde de yeni *rûznâmçe* defteri tutulmaktaydı. Bu *rûznâmçeler* kalem içerisinde ait oldukları seferin adı ile anılırdı. Bugün elimizde bulunan *rûznâmçe* serilerinin bir kısmı bu şekildedeki sefer *rûznâmçeleridir*.⁴⁷

Bürokrasinin Seferdeki Faaliyetleri ve Karşılaşılan Problemler

Ordu için kurulan çadır düzeninde, sadrazamın sağ ve solundaki çadırlar daha çok merkez bürokrasisini oluşturan devlet ricaline aitti. Sadrazamın otağının sağında sadaret kethüdâsı, onun altında reisülküttâb, altında büyük tezkireci, altında küçük tezkireci, altında sadaret mektubcusu, onun da altında defter emininin çadırları vardı. Bu sıranın sonunda, otağın tam karşısında şikk-ı evvel defterdarının çadırı yer alırdı. Sol sırada ise kapucular kethüdâsı, telhisci, onun altında bostancı odabaşısı, altında çavuşbaşı, altında muhızr ağa, altında ordu kadısı, altında eğer "efendi"lik unvanına sahip olup paşa değilse nişancının çadırı, şikk-ı evvel defterdarının çadırıyla birleşerek sağ ve sol sıra tamamen çevrilmiş olurdu. Divan ehlinin çadırları defterdarın arka sırasında yer alırdı. Sadrazam otağı meydana bakardı. Hazine sandıkları da bu meydana yakındı. Bu düzene "ordu-yı hümâyûn" adı verilirdi. Sefer Anadolu tarafına olacaksa Anadolu'daki eyaletlerin vali ve sancakbeyleri ordunun sağında, Rûmeli solunda; Sefer Rûmeli tarafına yapıldığında ise sağ ve sol yer değiştirirdi. Beş çadırın sütununun üzerinde bayrak vardı. Bunlar çadırların tanınmaları için konuyordu. Nüzul emininin beyaz iki çatal bayrak, dış kâğıd emininin beyaz değirmi küçük bayrak, gedikli müteferrikabaşının iki çatal kırmızı bayrak, Kırım hanının kapı

⁴⁷ Hazine *Rûznâmçeleri* hakkında tafsilat için bkz. Nejat Göyünç, "Ta'rih Başlıklı Muhasebe Defterleri", *Osmanlı Araştırmaları*, (İstanbul 1990), X, 1-37.

kethüdasının üç çatal bayrak, yeniçeri başyazıcısının üstü kırmızı, altı sarı renkte olan iki çatal bayrakları vardı. Bu düzen Kanunî Sultan Süleyman zamanında konulmuş bir kanun ile tespit edilmişti.⁴⁸ Sipah ve silahdar ocakları ve gedikli müteferrika, çavuşlar ve kâtipler sancak-ı şerîfin olduğu yere yakın bulunmaları kanun gereği idi. Sancak-ı şerîf baş çadırda bulunurdu.⁴⁹ Sadrazam ordusunun çadır düzeni daha önceleri de benzer şekildeydi. 1038 Zilkade/Haziran 1629 yılında İran seferine çıkarken Üsküdar'da kurulan ordugâhtaki çadır düzeni, sadrazamın çadırı başdefterdar, reisülküttab, defter emini, çavuşbaşı ve kethüda beyin otakları ile çevrilmiş, sadaret merkezli bir yapıdaydı.⁵⁰ Kalemlerde bulunan halifelere mahsus ayrı çadırlar vardı.⁵¹ 10 Ca. 1224/23 Haziran 1809 tarihli tamirat defterine göre kalem yöneticileri olan kisedarların da çadırları ayrıydı. Bu çadırların kubbeleri yeşil renkliydi.⁵²

Ordu bürokrasisince ihtiyaç duyulan kâğıt, kalem, rıktan, mum, kozak vs. kırtasiye malzemelerinin temini merkezden yapılmaktaydı. Orduda bulunan kalemlerin ihtiyaçları tıpkı merkezde buldukları zamanlardaki gibi aylık olarak kâğıtcıbaşı vekili tarafından hesaplanıp temin edilirdi. Bu işlemler ile ilgili ordudaki başdefterdar ve kâğıtcıbaşıya da birer ilmühaber tezkiresi gönderilirdi. Rikâbdaki bürokrasinin ihtiyaçları için gerekli işlemler sadaret kaymakamı, defterdar vekili ve kağıtcıbaşı vekili tarafından yürütülürdü.⁵³

Sefere giden kalemiye ehlinin sefer boyunca ekmek, et, atları için arpa vs. ihtiyaçları devlet tarafından karşılanırdı. Bunlar sadrazamın uygun gördüğü yer ve zamanlarda dağıtılırdı.⁵⁴ Mevkufat Kalemi'nin temin ettiği

⁴⁸ Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı Rûzmerre* I, Topkapı Sarayı Müzesi Revan Ktb. nr. 1223 vr. 215b-218a; R. Ahışhalı, *Reisülküttâblık*, s. 288-289; Erhan Afyoncu, *Defterhâne-i Âmiri (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, Ankara 2014, s. 73;

⁴⁹ *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116 / 1688 - 1704)*, (yay. haz. A. Özcan), s. 9.

⁵⁰ *Topçular Katibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi II*, (Haz. Ziya Yılmaz), Ankara 2003, s., s. 890.

⁵¹ 8 Za. 1201/22 Ağustos 1787 tarihli çadır tamiratı için yapılan arzda, kalem halifelerine ait olan çadırların tamirinin 2.000 kuruş tuttuğu belirtilmektedir (BOA. C.DH, nr. 14843).

⁵² BOA, C. AS. nr. 6755.

⁵³ 24 C. 1248/18 Kasım 1832 tarihli telhis (BOA, C.AS, nr. 5676)

⁵⁴ *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116 / 1688 - 1704)*, (yay. haz. A. Özcan), s. 13.

bu levazımataın giderleri *rûznâmçe defterlerine* kaydedilirdi. Ordudan ayrı olarak, sonradan orduya gidecek rical için ayrıca ihtiyaç maddesi satın alınmaz, bu gibilerine giderlerin karşılığı “harcırah” adıyla nakit olarak verilirdi.⁵⁵

Ordu ile merkez arasındaki resmî yazışmaların naklini menzil teşkilâtı yürütürdü. Çeşitli ferman ve yazılar önceleri “ulak” adı verilen, XVIII. yüzyılda daha çok “tatar” adıyla anılan posta görevlileri tarafından taşınırdı. Sadrazamın telhisleri “telhîs-i âlî tatarları” vasıtasıyla götürülür⁵⁶ ve önemli konularda genellikle çifte tatar kullanılırdı.⁵⁷ Yolda mümkün olduğu kadar az konaklanır ve bu nedenle daha az menzil fakat daha fazla at kullanılarak evrak yerine ulaştırılırdı. Devletin resmî işleri dışındaki şahsî mektupların nakli için ricâl kendi imkânlarını kullanmak zorundaydı. Bunun kontrol altında tutulabilmesi için resmî evrâk naklinde Dîvân-ı hümayûn kalemi tarafından “ulak hükmü” veya “menzil hükmü” alınması gerekiyordu. Orduya şahsî olarak işe temin eden tüccarlar kendi mektuplarının naklini kendileri sağlamaları gerekirken çoğu tüccar mektuplarına genellikle resmî bir iş imiş gibi göstererek menzil hükmü alıyorlardı. Bu durum hem resmî evrakın ulaşım hızını yavaşlatıyordu hem de daha fazla ulak ve menzil beygiri kullanılması gerekeceğinden menzil teşkilâtının masraflarını artırıyor-du. Menzil teşkilâtını etkileyen bu gibi şikâyetler XVI. asırdan itibaren, devlet teşkilâtındaki aksaklıkları konu edinen eserlerde ve çeşitli layihalarda sık sık önemli bir problem olarak gösterilmiştir.⁵⁸

Sefere götürülen kalemlerin merkez ve ordu olarak ikiye bölünmesi kalemler arasında yetki paylaşımı problemini ortaya çıkartmaktaydı. Kalemlerdeki bu yetki paylaşımı, bir belgenin orduda mı yoksa merkezde mi tanzim edileceği, kimin hangi konuyla ilgileneceği gibi hususların yanında, aynı zamanda maddi temeli olan bir boyuta sahipti. Defterdarlık kalemlerindeki kâtipler timar ve zeamet sahibi değillerdi. Genellikle kalemlerde

⁵⁵ Kethüdâ ve reis vekili olarak orduya gönderilen Hadi Efendi'ye seferiye akçasından 27 Ş. 1245/21 Şubat 1830 tarihli tezkire ile 15.000 guruş harcırah verilmişti (BOA, C.AS, nr. 33361).

⁵⁶ BOA, KK, nr. 36, s. 58.

⁵⁷ M. Doğan, *Sadaret Kethüdâhğı (1730-1836)*, s. 96.

⁵⁸ Msl. *Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, (nşr. Mübahat Kütükoğlu, Prof. Dr. Bekir Kütükoğluna Armağan'dan indeks ilave edilmiş ayrı basım), İstanbul 1991, s. 9-10.

düzenledikleri belgelerden aldıkları harçlar ile geçiniyorlardı. Bu yüzden maliye kalemlerinde kalem harçlarının ordu ile merkez arasında paylaşılmasıyla ilgili sık sık problemler meydana gelmekteydi. Bâbîâlî'deki kalemlerden Dîvân-ı hümâyûn kaleminin beylik, tahvil ve rüüs şubeleri hariç olmak üzere, işledikleri evraktan harç alınmadığı için buradaki kalemlerde problem yaşanmıyordu. Âmedî, mektûbî ve kethüdâ kitâbeti kalemleri sadrazamın idârî meselelerdeki yazılarıyla meşgul olduklarından harc meselesi bunları ilgilendirmiyordu. Dîvân-ı hümâyûn kaleminde harca tâbi evrakın ise harç paylaşımı için köklü bir çözüm geleneksel olarak yerleşmişti. Zîrâ bu kalemlerdeki kâtiplerin bir kısmı hizmetleri karşılığında timar veya zeamet tasarruf etmekte, bir kısmı ulûfe almaktaydılar. Bu ikisinden de istifade edemeyen kâtipler kalem harçları ile geçiniyorlar ve timar veya ulûfeli bir kadronun boşalmasını bekliyorlardı. Âmedî, mektûbî ve kethüdâ kitâbeti kalemlerindeki “halife” adı verilen kıdemli kâtip ve hâcegânın bir kısmı dîvân kitâbetinden geldikleri için burada iken sahip oldukları timar veya zeametlerini tasarrufa devam etmekte idiler. Hâcegânın bir kısmı da aynı zamanda maliye kalemlerinin birinin temsilî olarak başında bulunur, oranın harc gelirinden istifade ederlerdi. Bütün bunların yanında hâlen Âmedî Kalemî, Mektûbî Kalemî halifeleri, kethüdâ kitâbeti kâtipleri gibi muayyen gelire sahip olmayanlar ve kalemlerinin hasılatı düşük olması sebebiyle geçimine yetecek kadar eline para geçmeyenlere padişah hazinesinden yıllık *atiyye* verilirdi. Daha sonra *atiyye* alanların sayısı çoğalınca, bir kısım kâtibeye düzenli olmayan çeşitli hazine gelirlerinden *mevkuf* adıyla belirli bir para tahsis edildi. Mâliye kâtipleri ise sadece kalem harçları ile geçimlerini sağladıkları için bu yöndeki menfaatlerini korumaya çalışıyorlar, bu yüzden de paylaşım problemleri ortaya çıkıyordu.

23 C. 1204/10 Mart 1790 tarihli ordudan rikâba verilen bir ilmühaberde Başmuhasebe Kalemî personelinin aralarında çıkan harç paylaşım problemi söz konusu edilmiştir. Bu ilmühaber, ordu ile merkez arasındaki harç paylaşımını gösterdiği kadar yetki paylaşımını da ortaya koymaktadır. Başmuhasebe Kalemî'nin rikâb kısmında yazılan muhassillik beratları harcının 2/3'sine ordu kısmı tarafından el konulması rikâbda çeşitli itirazlara sebep olmuştur. Şikâyet sadrazama intikal etmiş, o da daha önceki seferlerde durumun nasıl olduğunun tespitini istemiştir. Yapılan küçük bir çalışma, meselenin sadrazamın tevcihat yetkisiyle ilgili olduğunu ortaya çıkarmıştır. Harca el koyanlar, tevcihat yetkisinin sadrazama ait olduğunu ve dolayısıyla

sadrazamın orduda yaptığı tevcihat işlemlerinin de ordudaki bürokrasi marifetiyle yapılması gerektiğini savunuyorlardı. Böylece harc da ordudaki kalemlerde kalıyordu. Sadrazam, meselenin halli için, “sadrazamın nerede bulunursa tevcihatın orada yapılması” şeklinde bir kanunun mevcut olup olmadığının araştırılmasını istemiştir. İncelenen eski kayıtlardan, daha önceki seferlerde mukataat ve muhassıllıklar, ağalık, kethüdalık, muhızırbaşılık ve sair buna benzer tevcihat ve defteri orduda götürülen bilcümle hususun evrakının sadrazam sahhıyla ordu tarafından tevcih ve tanziminin mutad olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu nedenle orduda alınan harcın tamamının seferber olan hacedân, hulefa, kisedar ve kâtiplerin masrafları için alıkonularak kalem kaidesi üzere aralarında taksim edildiği, bunlardan rikâb-ı hümâyûna hiç gönderilmediği tespit edilmiştir. Malikâne verilen Haremeyn evkafı ve mukataalar, Şeyhülislâm, İstanbul kadısı, Dârüssaâde ve Bâbüssaâde ağaları gibi ricalin nezâretinde olan evkafın cihetleri, harc-ı hâssadaki belirli vazifeler, Tersâne-i âmirede pişirilen ekmeğin defteri, İstanbul’da olan maddelerin tahvil ve kasr-ı yedden tevcihatından alınan kalem harclarının aralarında taksim edildiği; Sefer zamanı, defteri rikâbda kalan bazı nezârette olan evkaf tevliyeleri ve cihetleri, Anadolu tarafındaki kaleler, ağalık ve mustahfız neferatı timarından başka cümle eyâletlerin timarları ocakların yevmiyeleri ve sadrazam nezâretinde olan evkaf, Rumi-î’nde nezâretsiz kayıtlı olan ocak cihetleri ordu tarafından yapılagelmesinin “kanun-ı kadîm” olduğu Dîvân-ı hümâyûn kayıtlarından çıkartılmıştı.⁵⁹

Divan-ı Hümâyûn kaleminde olduğu gibi Defterhâne’de de eskiden beri kâtipler timar ve zeamete ya da ulûfeye sahiplerdi. Kalem harclarının paylaşımı konusunda da yapılan işlemler ve yetkilerin çok net olması nedeniyle herşey yerli yerinde ve problemsizdi.⁶⁰ Çünkü kalemin başlıca işi arazi ve timar kayıtlarını tutmak idi. Bu konular da yüzyıllardır oturmuş bir yetki ve işlem sabitliğine sahipti.

Sefere katılan Defterhane kâtipleri merkezde olduğu gibi öncelikle kendi kalemi ile ilgili işleri yapardı. Defterhaneye sunulan arz ve arzuhaller üzerine konunun kalemdeki kayıtlarını derkenar ederlerdi. Serdar tarafından verilen timar tezkiresini yazarlar, defter emini bu tezkireleri kontrol

⁵⁹ Başmuhasebe Kalemi’ne kaydedilip saklanması için verilen Mehmed ismiyle mühürlü ilmühaber tezkiresi (C.ML, nr. 31452).

⁶⁰ E. Afyoncu, *Defterhâne-i Âmire*, s. 12.

ederek arkalarını mühürlerdi. Timar sistemine bağlı askerin yoklanmasında defter emininin nezaretinde, tahvil kaleminde çalışan bu işle görevlendirilmiş kâtiplerle birlikte görev alırlardı. Defterhane katip ve şakirtlerinin timarlı olanları seferde cebelileriyle bulunur, bunlardan defterhanede fiili olarak görevlendirilmeyenler metris, tonbaz, köprü yapımı gibi askeri hizmetlerde yer alırlardı.⁶¹ İhtiyaç olduğunda sadece Defterhâne değil, defterdarlık ve Divan kalemlerinin yöneticileri dahil bütün kâtipleri, şakirtleri de fiili olarak bu tip işlerde kullanılırlardı.⁶²

Teorik olarak yetkiler ve yapılacak işlemler belli olmasına rağmen bazen işlemlerde karışıklık çıkabiliyordu. Yapılan bir işlem hem ordudan hem de merkezden, iki ayrı kalem tarafından birbirinden habersiz olarak yürütülebiliyor veya yetkisi olmayan kalem tarafından yetki sahibiymiş gibi işlem yapılabiliyordu. Belgelerde, istenmeyen bir durum olarak ortaya çıkan bu tür iki başlı işlemler “*maslahatın çatal olması*” şeklinde tanımlanmaktadır.⁶³ Özellikle yetki alanı bakımından çok fazla açıklık bulunmayan evrakın tanziminde ordu ile merkezin birbirlerini bilgilendirmesi, bu iki başlılığın önlenmesi için mutlaka gerekliydi. İki tarafın da bilgi sahibi olması gereken konular hakkında çıkarılan ferman veya düzenlenen belge için rikâb orduya veya ordu rikâba ilmühaber göndermeye başladı. İlmühaberlerde, tanzim edilen evrakın muhteviyatını, kendi taraflarında tanzim edildiği ve orada yeniden tanzim edilmemesi veya tamamen orada hazırlanması vs. gibi kalem işlemleri ile ilgili karşı tarafı bilgilendirici konular yer alırdı. Böylece işlem tek bir kalemde yürütülürdü. Bu usulde aksamalar göze çarparsa, merkezî bürokrasinin iki ana grubu olan Divan ve Defterdarlık uyarılırdı. Ortaya çıkmış böyle bir durum için reisülküttab ve defterdâr efendiye yazılan bir buyrulduca durum: “... mürettebât-ı sâire eğer ordu-yı hümâyûn tarafından olunmuş ise rikâb-ı hümâyûn cânibine ve eğer rikâb-ı hümâyûn

⁶¹ F. Emecen, “Aynı makale”, s. 249; E. Afyoncu, *Defterhâne-i Âmire*, s. 72-73.

⁶² 1600’de Kaniye kuşatmasında hendek ve nehirlerin doldurulmasında defterdar, mansıb tasarruf edenler, Divan kâtipleri, şakirtleri, mâliye kâtipleri, çavuşlar vs. çalıştırılmışlardı (*Topçular Kâtibi* I, s. 290).

⁶³ Manastırlı Mustafa Paşa’nın biraderi Manastırlı Ahmed Bey’in vefatı üzerine muhalfe fatının kabzi için emir yazılması ve mübaşir tayini hakkında rikâbdan ferman yazılıp görevlendirme yapılmış ve “maslahatın çatal olmaması” için yani ordudan ayrı bir işlem yürütülmemesi için ordudaki ilgili görevlilere ve kalemlere 29 Z. 1225/25 Ocak 1811 tarihli bir mektup yazılmıştı (BOA, HAT, nr. 41394).

tarafından olunmuş ise ordu-yı hümâyûn tarafına ilmühaberleri verilerek tarafeynin ma'lûmları olmak ve *sehven maslahat çatal olmamak* hususu irâde-i seniyye ve hatt-ı hümâyûn-ı mülûkâne muktezâsından olmağla..." şeklinde özetlenerek padişahın da bu konudaki tavrı tebliğ edilmiştir.⁶⁴ Sadaret kaymakamı meselenin ordu bürokrasisi ile doğrudan ilgisi olmasa bile, çoğu zaman işlerde iki başlılık meydana gelmemesi için sadrazamı bilgilendirirdi.⁶⁵

Tevcihat işi sadrazamların iktidar ve "*istiklal*"inin en önemli göstergesi olduğundan çok küçük mansıblar hariç tevcihat genellikle orduda sadrazam tarafından yapılırdı. Büyük mansıblar için yapılan yıllık tevcihata ait defter orduda düzenlendikten sonra sadaret kaymakamı aracılığı ile padişaha takdim edilir, padişahın gerekli gördüğü değişikliklerin deftere işlenmesinden sonra istinsah edilerek geri orduya gönderilirdi. İstinsah sırasında yanlışlık olduysa, derhal bir yazı ile yanlışlık düzeltilir,⁶⁶ son olarak tevcihatın yürürlüğe girmesi için orduda rüus kalemi tarafından rüusları hazırlanırdı.

Merkezde kalan vekillerin tayin işlerine kaymakam bakmakta ise de sadrazamın bu tayinler üzerinde de tasarruf yetkisi saklı idi. Özellikle merkezdeki bürokrasinin beyni olan reisülküttab, sadaret kethüdâsı ve defterdar vekillerinin azil ve tayinlerinde gerektiğinde yetkisini kullanırdı. Çünkü bu görevliler ile sürekli irtibatla olduğundan, genellikle bunların

⁶⁴ Sadaret Mektûbî Kalemi defterlerinden 13 Ra. 1226/7 Nisan 1811 tarihli buyuruldu (KK, nr. 26, s. 131); 27 N. 1228/23 Eylül 1813 tarihli bir hatt-ı hümâyûnda, orduya gönderilecek olan peksimet konusunda ortaya çıkan bir mesele ile ilgili konunun ilmühaberi aranmış, bulunamayınca padişâh, kaymakam paşaya: "*Bu taraftan yazılan emirlerin ordu-yı hümâyûnuma ilmühaberleri niçün verilmez? Kaydına müracaat ile iktizâsı tahrîr oluna*" şeklinde talimat vermişti (BOA, HAT, nr. 30042).

⁶⁵ Vefat etmiş olan sabık Filibe Nazırı Rüstem Ağa'nın İstanbul'daki evinin kendilerine verilmesini isteyen varislerinin arzuhalleri defterdara havale edilmiş, defterdarın raporu padişaha arz edilmiş, padişah hatt-ı hümâyûnla kabulünü bildirmiştir. Bu durum kaymakam tarafından ayrıntılı olarak orduda bulunan sadrazama bildirilmiştir (BOA, KK, nr. 19, s. 58).

⁶⁶ 1227 yılı Şevval tevcihatı defterinde "mektûbculuk asâleti Abdülkadir Efendi'ye ibkâ" diye yazılmış, ancak sonradan bunun "vekâlet" olması gereken kelimenin "asâlet" şeklinde yanlışlıkla yazıldığı fark edilmiş, hemen orduya 9 L. 1227/16 Ekim 1812 tarihli bir kaime ile haber verilerek, akşam üzeri acele ile yazılması yanlışlığa mazeret olarak gösterilmiş ve "o taraftaki defterde de böyle yazılmışsa bunun sehvi kaleminden nâşî" olduğu bildirilmiştir (BOA, A.MKT, nr. 1038, s. 124).

faaliyetlerini yakından takip edebilmekte, ordudan kendilerine havale edilen işlerde rehabet gösterenlerin azlını ve daha iyi çalışabileceğine inandığı kişilerin tayinini isteyebilmektedir. Yine de bu vekiller padişah yanında bulduklarından tayin veya azillerde son söz padişahındı. Bazen de kaymakam padişaha böyle bir değişiklik talebinde bulunabilmekteydi. Her iki durumda da sadrazama bilgi veriliyordu.

Yıllık tevcihat listesi orduda hazırlanmakla birlikte, merkezdeki vekaletler merkezde hazırlanır, ordudaki asaletlerin defteri ile birlikte padişaha sunulurdu. Bazen iltimas mahiyetinde ordu ricali tarafından kaymakamdan bazı kişilere görev istendiği olabiliyordu. Ancak her durumda listelerdeki, kalem tabiriyle, “mahv u isbât” denilen son tashihi padişah gerçekleştirdiği için iltimasların gerçekleşmesi her zaman mümkün olmuyordu.⁶⁷

Her yıl Şevval ayında gerçekleştirilen tevcihatta çok kişinin görevinde değişiklik yapılırdı. Bu değişiklikte yeni tayin edilenler başta sadrazam ve kethüda bey olmak üzere Babîâlî ricaline ve tevcihat sürecinde rolü olan kişilerle aide ve caize adıyla belirli bir miktar para verirlerdi. Ayrıca yeni görevler için düzenlenecek beratlar için bir de berat harcı verirlerdi. Tayin listesini sadrazam belirlediği için tevcihat defterleri orduda hazırlanırdı. Listeler kesinleşip ilan edilmeden önce rikâb-ı hümâyûn kaymakamı tarafından padişaha sunulur, padişahın istediği değişiklikler yapılır, defter tekrar orduya gönderilir⁶⁸ ve burada ilan edilerek yürürlüğe girerdi. Yeni tayin edilenlerin orduda bulunanlarının ödemeleri gereken aide ve caizeleri eskiden beri ordudaki asıllara aitti.⁶⁹ Vekaletlerin işlemleri rikâbda yapılır, dolayısıyla aide ve caizeler vekillere verilirdi. Tevcih beratlarının harcları da aide ve caize olduğu gibi orduda bulunan reisülküttâb, beylikçi ve berat hazırlanıp teslimine kadar olan süreçte katkısı bulunan kisedar, kâtip ve diğer personele tahsis kılınmıştı. Rikâbdaki

⁶⁷ Ordu reisinin kaymakamdan istediği hâcegândan Seyyid Sâdık Efendi'ye başmuhâsebecilik verilmesi isteğini kaymakam gerçekleştirmiş, ancak padişah listedeki bu görevin başkasına verilmesini istediğinden tayini yapılamamış, kaymakam kendisine bundan sonra başka bir görevle kayırılacağını söylemiştir (BOA, KK, nr. 19. s. 66).

⁶⁸ 1224 yılı Şevval/Kasım 1809 tevcihatı defteri orduda hazırlanarak, rikâb-ı hümâyûna gönderilmiş, padişahın isimler üzerinde oynamasından sonra, defter orduya tekrar yollanmıştı. Defterin henüz orduya ulaşmaması üzerine sadrazamın rikâba kaimesi ve rikâbdan yazılan 26 L. 1224/4 Aralık 1809 tarihli cevap (BOA, C.DH. nr. 4732).

⁶⁹ 1215/1800-1801 tarihli bir hatt-ı hümâyûnda “... ve orduda olan manâsıbın îrâd ve avâidi resm-i kadim üzere asılları tarafından alınması ...” ifadesi yer almaktadır (BOA, HAT, nr. 4288).

vekâletlerin beratları rikâbda hazırlanır, aynı caize ve aidede olduğu gibi harclar da rikâbdaki personele ait olurdu.

Rikâb ile ordu arasındaki yetki paylaşımında sadrazamın yetkilerine hâlel gelmemesi esastı. Bu nedenle yetki paylaşımında asıl yetki sahibi olmanın en önemli alameti olan tayin yetkisinde öncelik her zaman sadrazamındı. Şevval tevcihatı dışında kalan küçük tayinlerin çoğu da yine sadrazamın buyuruldusu ile gerçekleştirilir ve ordudaki rüüs defterlerine işlenirdi. Büyük görevler mutlaka sadrazamın isteği veya bilgisi dahilinde gerçekleştirilirken, küçük görevlerde tayin için gereken arz İstanbul'da gelmişse işlemlerinin yapılması için orduya havale edilir, Rüüs Kalemi tarafından rüüsları hazırlanır, *Rüüs Defterine* işlenir, ilgili kalemi tarafından beratı tanzim edilerek İstanbul'a gönderilirdi. Doğrudan orduya gelen arzlarda ise rüüs ve berat işlemlerinden sonra yapılan tayin sadaret kaymakamlığı nezdindeki kalemine ilmühaber tezkiresiyle haber verilirdi⁷⁰. Yüksek rütbeli ricalin tayin ve azilleri rikâb kaymakamına haber verilirdi. O da bu değişikliği bildiren telhisi padişaha takdim ederdi.⁷¹

Padişahlar Edirne'de ikamet ettikleri zamanlar bürokrasi aynı sefer varmış gibi ikiye ayrılmaktaydı. Bu durumda padişahın bulunduğu yer payitaht kabul edilerek sadrazam Edirne'de padişahın yanında bulunurdu. İstanbul'da ise sadrazamın yerine bir sadaret kaymakamı tayin edilerek işler yürütülürdü. Padişah Edirne'deyken sadrazam sefere çıktığında bürokrasi İstanbul, Edirne ve ordu şeklinde üçe bölünmekteydi. İstanbul'da bulunan vekile "İstanbul (/Âsîtâne) kaymakamı" adı verilir, padişahın yanında bulunana da "rikâb-ı hümayûn kaymakamı" denirdi. İdare merkezinin üçe ayrılma durumu bürokrasi için bazı problemleri de beraberinde getiriyordu. Hangi işlemin nerede yapılacağı genel hatları ile sabitti. Buna rağmen bazı kâtiplerin acemi olması, işlemin nerede yapılacağını kestirememesi veya yapılacak işlemden doğan kalem harcını alabilmek gibi nedenlerle diğer merkezce yapılacak işi kendilerinin üstlenmesi gibi problemler ortaya çıkabiliyordu. Bunların yanında iş sahiplerinin bazılarının usulsüz olarak merkezlerin

⁷⁰ Orduda tutulan rüüs kayıtlarını ihtiva eden *Rüüs Defterinde* beratı verilen görevlerin birçoğunda karşı tarafa tayinin gerçekleştiği ile ilgili ilmühaber tezkiresi verildiğinin ifade edildiği görülmektedir (BOA, A.RSK, nr. 1627).

⁷¹ 18 R. 1228/20 Nisan 1813 tarihinde Ordu Reisi Mehmed Ârif sadrazam tarafından azledilerek yerine Hüseyin Hüsnî Bey getirilmiştir. Bu değişiklik merkeze telhis ile bildirilmiş, kaymakam da telhisi padişaha arz etmiştir (HAT, nr. 23386).

birinde olumsuz cevaplanmış bir meselenin diğer tarafta olumlu halledilebilme ihtimalini değerlendirebilmek için İstanbul'da aldığı cevabı beğenmeyerek Edirne'ye başvurması, orada da istediği sonucu elde edemezse orduya müracaat etmesi gibi daha zor problemler de baş gösteriyordu.

Yukarıda da bahsi geçtiği üzere, timar veya ulufe gibi geliri olmayan yıllık tevcihatta herhangi bir görev alamamış mazul rical, haccgân, kıdemli kâtip gibi kalemiye erbabına "atiyye" adıyla her sene düzenli olarak toplu para verilirdi. Toplamda büyük yekûna ulaştığı için bu listenin korunması işi oldukça sıkı tutulurdu. Mazul bile olsalar, hali vakti yerinde olanlara atiyye verilmezdi. Listenin uzamaması için atiyye defteri sadrazamın nezdinde bulunur, sadrazam ordudayken de listeler orada tanzim edilirdi. Rikâbda herhangi birisi listeye dahil edilmek istendiğinde orduya yazılır, sadrazamın uygun görmesiyle padişaha telhis edilir ve deftere işlenerek yürürlüğe girerdi. Verilecek paranın temin edileceği kaynağı orduda sadaret kethüdası belirleyerek rûznâmçesini rikâba gönderirdi.⁷²

Dışişleriyle ilgili defterler özellikle orduda olduğundan sık sık orduya müracaat edilir, ihtiyaç duyulan kayıtların suretleri istenirdi. Sadrazam gerekli kayıtları çıkarttırır, bu arada konu ile ilgili bir talimatı varsa onu da ekleyerek gerekli cevabı verirdi.⁷³

Barış görüşmelerinin yazışmaları ve dışarıya gönderilen elçiler veya murahhaslar ile yapılan yazışmalar öncelikle orduda bulunan sadrazam ve reisülküttabla yapılır, talimatlar yine orduda sadrazam tarafından verilirdi.⁷⁴ Mevcut gelişmeler hakkında rikâb-ı hümâyûnda bulunan kaymakam ve

⁷² Haccgândan Ebûbekir Kânî'nin atiyye alması için yapılan yazışmaları anlatan, kethüdâ beyden Rikâb Reisi Râşid Efendi'ye yazılan yazı (KK., nr. 7, s. 120).

⁷³ Leh Cumhuriyeti elçisi Karadeniz ticaretinde Karlofça Antlaşmasından sonra verilen bir fermanla kendilerine muafiyet sağlandığını iddia etmiş, böyle bir muafiyetin olup olmadığı orduya sorulmuş, orduda bulunan defterler incelenmiş, bu konuya dair defterlerde bir şey çıkmaması üzerine Edirne'de ve Zîştovi'de bulunan defterlere bakılmış, yapılan incelemede Zîştovi'deki defterlerde elçinin iddiasının tam tersi kayıtlar ortaya çıkmıştı. Bu kayıtlar, Karlofça'dan önce verilen ahidnâmeler ve Karlofça Antlaşmasındaki ilgili maddeler üç parça varakaya çıkarılarak 1 Za. 1205/2 Temmuz 1791 tarihli kaime ile İstanbul kaymakamına gönderilmişti (KK. nr. 7, s. 175).

⁷⁴ Sadrazam Zîştovi'de Murahhas-ı Evvel Abdullah Efendi'ye Nemçelilerin barış görüşmeleri sırasında mütâreke şartlarını ihlâl ettiklerini ve bunun engellenmesinin sağlanması için murahhasların ayrılması talimatını içeren 3 L. 1205/5 Haziran 1791 tarihli kaime sureti (KK., nr. 7, s. 105).

reisülküttab vekili bilgilendirilirdi. Sadrazam kendine gelen yazıları padişaha arz etmesi için rikâb-ı hümâyûn kaymakamına iletirdi. Padişah telhis üzerine görüş ve talimatlarını hatt-ı hümâyûnla kaymakama bildirir, o da orduya, sadrazama yazardı.⁷⁵ Bu şekilde hem gerekli bilgilendirme yapılmış olur, hem de dış politika ile ilgili ortak bir tavır belirlenmiş olurdu. Resmî yazılardan gizlilik derecesi yüksek olanlar “hurûf-ı cifriyye” ile şifreli olarak yazılırdı. Bu şifrelerin anahtarı orduda bulunan Âmedî Kalemî’nde olduğundan bunlar orduda çözülerek telhîs yazılıp, *telhîs torbası* ile merkeze gönderilirdi. Sadrazamın konu hakkında kaymakama veya diğer ricale talimatı varsa onlar da yine torbaya eklenirdi. Murahhas veya elçilerin ayrıca İstanbul’u da bilgilendirme yazıları, yakınlık duyduğu devlet adamlarına “arz-ı hulûs” mektupları da varsa kurye orduya uğradıktan sonra taşıdığı mektupları İstanbul’a getirirdi.⁷⁶

Sadrazama muhatap devlet adamlarından, savaşta karşı tarafın veya müttefik tarafın generallerinden gelen yazılar tercüme ettirilir, incelenip değerlendirilerek gerekli cevapları yazılır, gelen yazıların suretleriyle birlikte sadaret mektupçusu tarafından bir torbaya konularak rikâb-ı hümâyûna gönderilirdi. Sadrazamın mektuplarını sadaret kethüdası kendi mühürle mühürlerdi.⁷⁷

Ordu ile merkez arasındaki yazışmalarda önemli problemlerden birisi yoğun evrak trafiğinde arada evrakın kaybolması idi. Evrak genellikle varması gereken yere varır, ancak oradaki evrakın içerisine karışarak işlem görmesi gecikirdi. Sıkça rastlanan bu durum yarı resmî yazışmaların başlıca vesilesi ve konusu olmaktadır. Özellikle Sadaret Mektubî Kalemî, Kethüda Kitâbeti ve Divan-ı Hümâyûn Kalemine ait belgeler ve defterlerde bol

⁷⁵ 16 N. 1205/19 Mayıs 1791 tarihinde Ziştovi’deki müzakereler için sadrazamdan kaymakam paşaya yazılan kaimede: “... mukaddemât-ı musâlahaya dair ne vechile mükâleme itmişler ise mazbatası vürûdunda derhal savb-ı müşîrîlerine irsâl olunacağı ma’lûm-ı düstûrîleri buyuruldukda evrâk-ı merkûmeyi ve sûret-i hâli pâygâh-ı serîr-i şevket-makrûn-ı husrevâneye arz u takdîm birle bu bâbda ne vechile irâde-i seniyye-i şâhâne sudûr ider ise serî’an ve âcilen tarafımıza iş‘âra himmet buyurula” (KK, nr. 7, s. 56).

⁷⁶ Sadrazamdan kaymakama birtakım talimat içeren kaimeler için bkz. (KK, nr. 18, s. 59, 60-61).

⁷⁷ Ordu reisinden kaybolan bir evrakın takibi münasebetiyle rikab reisine yazılan kaimede, evrakın safahatı kısaca anlatılmaktadır (HAT, nr. 13608).

miktarda kaybolmuş evrakın akıbetini soran yazışmalar mevcuttur.⁷⁸ Hatta bu konudan önemli sayılması gereken dışişleriyle ilgili evrak dahi nasibini alabiliyordu.⁷⁹

Ordu ile merkezde kalan bürokratlar arasında resmî yazışmaların yanında gayri resmî yazışmalar da olmaktadır. Resmî mektupları taşıyan görevlilerin ellerine hususî mektuplar da sıkıştırılırdı. Bunlar bazen sade bir hatır mektubu, mektubu ulaştıran kişinin korunup gözetilmesi veya işinin görülmesine yardımcı olunması gibi iltimas mektupları veya mektup gönderenin resmî bir işinin takibi gibi çok çeşitli türde mektuplar idi. Bazen de ordu ile merkez arasında ikiye bölünmüş olan kalem kâtiplerinin toplu halde bir kalemden diğer kaleme hatır mektubu şeklinde de olabilmekteydi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki değişik belge fonlarında yer alan bu gibi gayri resmî veya yarı resmî mektuplara⁸⁰ sıkça rastlanmaktadır. Resmî yazıların gidip gelmesi bu tür hususî mektupların (devrin diliyle "arz-ı hulûs" mektupları) kaleme alınmasına vesile teşkil ediyor olmalıdır. Bu mektuplar bürokratların birbirleriyle yakınlıkları ve bağları hakkında oldukça zengin bilgi vermektedir.

⁷⁸ 14 C. 1204/1 Mart 1790 tarihli Mehmed Şerîf imzalı bir yazıda, Gümüşhane'de bir dersiyyeye ait berat için orduya gönderilen arzuhalin kaybolmuş olduğu, rûs kalemi, divan kalemi, reisülküttab, kisedar ve mühürdar ve diğer bulunması muhtemel herkese sorulduğu ancak yine de bulunamadığından bahsedilmektedir (BOA, A.MKT, Dos. nr. 170/45); 26 L. 1224/4 Aralık 1809 tarihli yazıda sadrazam rikâba, gelmeyen tevcihat defterinin akıbetini sormaktadır. Normalde Şevval ayının ilk haftası ilan edilmesi gereken tevcihatın ilanı gecikmiş, herkesin dört gözle beklediği defter ulaşmamıştı (C.DH., nr. 4732).

⁷⁹ Mesela, orduda bulunan Rusya tercümanı reisülküttaba gelerek iki buçuk aydır elçiden mektup alamadığını, kendisinin mektupları İstanbul'a giden torbaya koyduğunu, bunlara bir cevap gelmediğini ifade etmiş ve: "Acaba mektûblarım elçi beye mi varmıyor, yoksa elçi yazıyor Bâbiâli'deki tercümana mı verilmiyor, yanlışlıkla orda mı kalıyor?" şeklinde sormuştur. Reis efendi de rikabdaki reis vekiline yazarak durumun ortaya çıkarılmasını istemiştir. Aynı evrakın derkenarının konusu da yine başka bir kayıp evrakın soruşturulmasıdır (HAT, nr. 13608). Bu durum problemin yaygınlığını ve önemini göstermektedir.

⁸⁰ Yarı resmî tabiriyle, resmî bir yazının kenarına resmî olmayan bir konuda yazılmış, derkenar şeklindeki yazıları ihtiva eden mektuplar kastedilmektedir. Meselâ, orduya bir iş için gönderilen Reisülküttap Vekili Mehmed Râşid Efendi'nin hazinedarı Emin Ağa'ya Dîvan Kalemi Kisedârı Yusuf Efendi tarafından verilen 9 C. 1205 tarihli mektupta muhatabından Emin Efendi'nin korunup gözetilmesi istenmektedir (BOA, A.MKT, Dos. nr. 181/46)

Ordudaki sadrazamın telhislerinin padişaha sunulması sadaret kaymakamının aracılığı ile olurdu. Sadrazam bilgilendirme veya padişahın iznini gerektiren konuları telhisi kaymakama gönderir, o da kendi telhisiyle birlikte padişaha arz ederdi. Konu hakkında çıkan hatt-ı hümayûn kaymakam tarafından geri sadrazama gönderilirdi.⁸¹ Ordu ile merkez arasındaki bu yazışmalar torbalar ile gelir giderdi. Sadrazamın telhisleri başta kaymakam olmak üzere diğer ricale olan yazıları “telhis torbası” adı verilen bir torbaya konulup mühürlenerek merkeze gönderilir, orada telhisler kaymakam paşa tarafından bir yazıyla padişaha sunulurdu.⁸² Merkezde de ordudaki sadaret kethüdâsına ve reisülkütuba gönderilecek yazıların toplandığı kendi adlarıyla anılan torbalar vardı. Mesela kethüda beye gönderilecek yazıların biriktirildiği torba “kethudâ bey torbası” idi.⁸³ Gelen cevap da aynı yolla sadrazama geri gönderilirdi.

Taşradaki ricalden sadrazama ve ordudaki ricale gelen yazılar kaymakama da geldiğinde tatarlar yazıları ordu yerine sadaret kaymakamlığına getirirlerdi. Böyle bir durumda kaymakam gelen yazıları yine resmî yoldan orduya gönderirdi.⁸⁴

Ordu bürokrasisindeki her türlü değişiklik, hatta geçici vekâletler bile merkeze bildirilirdi. Bu gibi değişikliklerde padişah bilgilendirildiği gibi o vazife ile ilişkili olan merkezdeki vekillere de yazı yazılırdı.⁸⁵

⁸¹ Niğbolu havalisinde zahire mübayaası görevine tayin ettiği Çelebi Efendi'nin tayinini sadrazam kaymakama bildirmiş, kaymakam padişaha arz etmiş, padişah Çelebi Efendi'nin yanına bir yardımcı tayin edilmesinin iyi olacağını sadrazama bildirilmesini istemiştir. Hatt-ı hümayûn sadrazama ulaşınca o da sabık Beyrut ağasını yardımcı tayin etmiş ve bunu padişaha bildirmesi için kaymakam paşaya yeniden mektup yazmıştır (KK, nr. 7, s. 105); Ordudan tatarla gelen, iç ve dışişleriyle ilgili konuları ihtiva eden telhisin kaymakam tarafından padişaha takdim edildiği 1204/1790 tarihli telhis (BOA, HAT, nr. 8397)

⁸² Sadaret kaymakamının ordudan tatarla gelen sadrazamın telhis ve kendine olan yazılarını padişaha takdim eden telhis için bkz. BOA, HAT, nr. 8397.

⁸³ M. Doğan, *Sadaret Kethüdâlığı (1730-1836)*, s. 98.

⁸⁴ Anapa Muhafızı Hüseyin Paşa'dan kendisine, sadrazama, sadaret kethüdâsına, reis efendiye bir takım yazı geldiğini ve kendisine gelenler dışındakileri orduya gönderdiğine dair kaymakamdan sadrazama kaime (BOA, KK, nr. 7534, s. 78)

⁸⁵ Sadrazamın bir müddet ordudan ayrılması sebebiyle yerine vekil olarak bıraktığı ordu kaymakamı Ağa Paşa'nın (“paşa” unvanı almış yeniçeri ağası) vekâleti merkezde bulunan sadaret kethüdâsı vekili ve reisülkütub vekiline 21 N. 1203/15 Haziran 1789 tarihli bir kaime ile bildirilmişti (BOA, KK. nr. 7534, s. 67).

Sefer hazırlıklarında ve sefer sırasında ordunun değişik sınıflarına ulufeli asker alımı yapılmaktaydı. Bu alımlar yüzler, bazen binlerle gerçekleştirildiği için, divan ve maliye kalemlerinin işlem hacminde önemli bir artış meydana getirirdi. İster seferde isterse seferden önce olsun ilk işlemleri Divan-ı hümayûn kaleminin rüüs şubesinde gerçekleştirirdi.⁸⁶ Divan-ı hümayûn kaleminin amiri olan reis efendiye sadrazam tarafından askere alınacak kişilerin rüüslerinin yazılması için bir buyuruldu çıkmasıyla kalem işlemleri başlardı.⁸⁷ Rüüsler yine Divan kaleminin beylik şubesinde, tahvil şubesindeki kâtiplerin de yardımıyla, berata çevrilerek tayin işi yürürlüğe girerdi. Bundan sonra reisülküttab tarafından “ibtidâ tezkiresi” adı verilen ve ilk maaşlarını alabilmelerine imkân sağlayan bir tezkire verilirdi. İlk maaşlar mâliye kalemlerinden olan Büyük Rûzname Kalemi’nden verilirdi. Daha sonra bu ibtidâ tezkireleri görevlerinin bağlı olduğu kalemlerin defterine kaydedilir ve artık bundan sonraki hak edecekleri maaşları ait oldukları kalemden verilirdi. Yeniçeri sınıfına dahil olanların işlemleri bunlardan ayrı olup, onların bütün işlemleri yeniçeri kaleminde, yeniçeri efendisi tarafından takip edilir ve gerçekleştirilirdi.

Ordunun ele geçirdiği yerlerde eğer çok esir elde edildi ise sahiplerinden pencik vergisi alınırdı. Bunun için Başmuhasebe Kalemi’nden önceden başmuhasebeci ve defterdarın mühürlerinin bulunduğu pencik kâğıtları hazırlanır, esirler sahipleri ile birlikte ordu kadısının huzuruna getirilir, bir tercüman vasıtasıyla “harbî” mi yoksa “reaya” mı olduğu esire sorulur, “harbî” ise kadı belgeyi mühürler ve “*penc ü yek akçası*” adı verilen vergisi tahsil olunduktan sonra belge esir sahibine verilirdi. Reayanın esir edilmesi yasaktı. Esirin reyadan olduğu tespit edilirse derhal serbest bırakılırdı.⁸⁸

Bürokrasinin ikiye veya üçe ayrılması halinde, İstanbul’da ikamet üzere olan elçiler yerlerinden pek ayrılmazlardı. Geçici olarak gelen fevkalade elçiler belirli görevler için geldiklerinden, bunları icra edebilmek için sadrazamın olduğu yerde bulunurlardı. Burada gerekli görüşmeleri yapar,

⁸⁶ Recep Ahışhalı, “Rüüs”, *TDVİA*, XXV, 272.

⁸⁷ Rûz-ı Kasıma kadar kale muhafazası için 6’şar akça ibtida ve terakki; onar akça ibtidâ ile 150 sipah, 150 silahtar serdengeçtilerin rüüslerinin yazılarak işlemlerinin başlatılması için yazılan 28 N. 1107/1 Mayıs 1696 tarihli buyuruldu için bkz. BOA. A.RSK, Dos. nr. 176/9.

⁸⁸ Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâk’ât-ı Rûzmerre* II, Topkapı Sarayı Müzesi Revan Ktb. nr. 1224, vr. 23 a-b.

eğer padişaha name veya hediye sunacaksa padişahın bulunduğu yere de giderek, sadaret kaymakamının delaletiyle Divan-ı hümâyûn toplantısından sonra arza girerdi. Mukim elçiler çoğunlukla İstanbul'dan ayrılmadıklarından devletleriyle ilgili meselelerdeki müracaatlarını İstanbul kaymakamına yaparlardı. Kaymakam konunun önemine göre doğrudan sadrazama yazar, sadrazam padişaha bildirilmesi gerekiyorsa, bir telhis ile sunulması için Edirne'ye gönderirdi. Padişahın cevabı aynı yolla geri gider, İstanbul kaymakamı gerekli işlemi yapar veya elçiye cevap verirdi.⁸⁹

Devletin geniş ve düzenli bir arşivi olmasına rağmen kale, saray, han, köprü, cami vs. gibi yapıların plan ve çizimlerine ait bir arşiv yoktu. Bunların bilgileri genellikle mimarında saklı olup, yapılan çizimler sonradan arşivlenmediği veya sadece mahallinde saklanıp devlet arşivine intikal etmediği için kaybolup giderdi. 1182/1768 seferinde bununla ilgili kötü bir tecrübe yaşanmış, seferde çok sıkıntılar çekilmişti. 1150/1737 yılından itibaren Tuna Nehri üzerinde hiç köprü inşa edilmemişti. 1182/1768 seferinde ihtiyaç ortaya çıkmış, ancak köprü inşasını bilen kalmaması üzerine köprü inşa tekniği ile ilgili kalemlerin arşivlerinde bilgi aranmış, bulunamaması üzerine tarih kitaplarına bakılmış, onlarda da bir bilgiye rastlanılamamıştı. Çeşitli araştırmalardan sonra 1150/1737 yılında İsakçı'da inşa edilen köprünün ustalarından birinin hâlen hayatta olduğu öğrenilmiş, bulunarak onun yardımıyla köprü inşa edilebilmişti. Buradan alınan dersle sadrazam başta inşa tekniği olmak üzere bütün çalışmaların kayıt altına alınmasını emretti. O sırada bina emini olan Süleyman Tâbî Efendi'den köprünün nasıl inşa edildiği, gerekli malzemelerin ne olduğu ve nasıl temin edildiği ve nasıl düzenlendiği ile ilgili çıkan emir ve fermanlarla birlikte bir rapor alınmış, zamanla unutulmaması için bir sureti *Ceride-i Vekâyi'*e kayd olunmuş, sonra Başmuhâsebe Kalemî'ne de kaydolunması için beyaz üzerine buyuruldu

⁸⁹ 5 Ra. 1205/12 Kasım 1790 tarihli bir kaime suretinde, İstanbul'da mukim Venedik elçisinin Cabbar Hasan adlı bir kişinin Parga'da sulha aykırı faaliyetlerini ve birkaç Venedikliyi katletmiş olduğunu İstanbul kaymakamına şikâyet etmiş, kaymakam şikâyeti Edirne'de padişaha iletmış, padişah gereğinin yapılmasını emretmiştir. Ancak rikâb kaymakamı durumu orduya yazmış, ordudaki kayıtlarda Parga'dan bir kişinin konu hakkında bütün olanı biteni anlatan bir mektup geldiği görülmüş, ancak mektupta katil konusundan söz edilmediği, bu nedenle katil olayının gerçek olmadığına ortaya çıktığının elçiye bildirilmesi için İstanbul kaymakamına yazılmış ve ayrıca Edirne'ye de durumu anlatan bir kaime gönderilmiştir (KK, nr. 7, s. 184)

çıkmıştır.⁹⁰ Bu tecrübenin istenen sonucu vermediği başka bir kayıta görülmektedir. 26 S. 1209/22 Eylül 1794 tarihli bir kayıta sınır boylarında bulunan kalelerin teknik çizimi ve bazı haritalarının şimdiye kadar belirli bir yerde saklanıp kayıt altına alınamamasından dolayı kaybolduğu belirtilmektedir. Farkına varılan bu durum için de tedbir alınmıştır. Buna göre, mevcut ve daha sonra ortaya çıkabilecek evrak ve haritaların, bu gibi evrakın humbaracı kışlağı içinde tanzim olunan Mühendishane’de korunup saklanması, buradan evrak çıkarılması gerektiğinde Babıali’den yazılacak tezkire ile çıkarılıp tekrar iade edilmesi bu sırada çıkarılan resim ve haritaların Babıali’deki kalemlere de kaydedilmesi, bunların birer suretlerinin çıkarılarak aslı ile birlikte saklanması ve bütün resim ve haritalar için fihrist defteri hazırlanması gerektiği rapor edildi.⁹¹

Ordudan hastalık, bir müddet istirahat, ailelerini görme, görevlendirme vs. gibi çeşitli meşru mazeretleri sebebiyle kısa süreli veya tamamen ayrılacak bütün kalemiye personeline Divan-ı hümayûn kaleminin beylik şubesi tarafından tuğralı ferman tanzim edilirdi. Ordudan ayrıldıklarında kendilerine tanzim edilen izin fermanlarını yanlarında taşımak zorundaydılar. Üst rütbedeki bürokratlara ise sadrazam veya onun telhisi ile padişah tarafından izin verilirdi. Küçük rütbeli askeri personele sadaret kethüdâlığı tarafından izin tezkiresi verilirdi. Sadrazam kendi izin verdiği düşük rütbeli bürokratlar için rikâb-ı hümayûn kaymakamına hitaben, kendisinin izin verdiği yönünde mektup yazardı.⁹²

Sefere katılan devlet ricalinden çok az kısmının araba götürmesine izin verilirdi. Çünkü bu arabalar uzun yolculuk boyunca ya arızalanır veya bataklığa saplanarak problem çıkarır, dolayısıyla ordunun hareket kabiliyetini azaltırdı. Bu nedenle “ekâbir”den sayılan ricalden sadaret kethüdâsı, defterdâr, reisülküttâb, nişancı, defter emîni, çavuşbaşı ve ordu kadısı dışındakilerin orduda koçı arabasına binmesi yasaktı.⁹³ Zaman zaman, bu yasağa

⁹⁰ (*Vekâyi’nüvis*) *Enverî Sadullah Efendi ve Tarihinin I. Cildi’nin Metin ve Tahlili (1182-1188/1768-1774)*, (haz. M. Saffet Çalışkan), MÜSBE TAE [Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü] Doktora Tezi, s. 153-155.

⁹¹ BOA, MAD, nr. 7917/461, s. 104-105.

⁹² Enverî Sadullah Efendi, *Tarih I.* s. 257-258.

⁹³ 1102/1690 yılında Belgrad’ın geri alınması sırasında, Tuna kenarında ordu ricalinin koçileri batağa saplanmış, başta ordu kadısı olmak birçoğu arabalarını bataklıkta

uymayan olursa “te’dîb” edileceği konusunda buyurulduklar ile ilgili zümrelerin başındaki sorumlular uyarılırdı.⁹⁴

Seferden dönülürken ordudan önce ayrılacak avarız hânelerinden ve sekbânlardan orduya toplanmış olan askerlere görevlerini yerine getirdiklerine dair “eda-i hizmet tezkiresi” verilirdi. Bunlar aynı zamanda Mevkufat Defterine kaydedilerek terhis edilirdi.⁹⁵ Ordu dönüşünde uğurlandığı yerde karşılanırdı. Ordunun buraya ulaşmasından sonra sadaret kaymakamı ve bürokrasideki vekillerin görevleri sona erer, asılları görevlerinin başına geçerlerdi. Rikâbda iken sadrazama faydası dokunanları sadrazam ödüllendirmek veya korumak için ya buldukları görevin asaletine veya ona denk başka bir göreve atarlardı. Bu değişimler, ordudan gelenlerin genellikle sadrazamın himayesinde bulunmaları sebebiyle nadiren gerçekleşmektedir. Birinin tayini aynı zamanda başka birisinin azli demektir. Bu nedenle, sefer sırasında ciddi bir hatası veya eksikliği görülmeyen, seferin zahmetini çekmiş birisinin zaruret olmadan azli uygun karşılanmazdı.⁹⁶ Ancak genel tevcihatın yapıldığı zaman olabilecek değişiklikler normal kabul edilirdi.

S o n u ç

Osmanlı bürokrasisi padişahların sürekli seferde olmaları nedeniyle, padişahın yanında kendisini ordunun bünyesine adapte ederek, bu duruma uygun yapıya bürünmüştür. “Erbâb-ı mesâlih”in işlerinin rahat yürütülmesi için merkez tamamen boşaltılmayarak orada da vekillerden oluşan bir vekâlet bürokrasisi mevcudiyetini sürdürmüştür. Padişahların artık kendi yerlerine sadrazamları sefere göndermeye başlamalarıyla da bu yapı değişmemiştir. Aynı sefer bürokrasisi sadrazam ile birlikte sefere iştirak etmiştir.

---

bırakmak zorunda kalmışlardı (Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı’ât-ı Rûzmerre* II, vr. 66b)

⁹⁴ Yolda koçi arabasına rastlanması hâlinde sahibinin bulunarak cezalandırılacağı konusunda gerekenlere duyurulması için çıkarılan 20 N. 1202/24 Haziran 1788 tarihli buyuruldu. (C.DH. 14927)

⁹⁵ Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı’ât-ı Rûzmerre* II, vr. 42b.

⁹⁶ Mesela 1206 yılında sefer dönüşü sadrazam rikâbda çok hizmeti geçmiş olan Reis Vekili Râşid Efendi’yi reisülküttab tayin ettirmek için telhis yazmış, padişah yazdığı hatt-ı hümayûnda: “*Bu husus bana kalsa Râşid Efendi’yi etmezdim. Zîrâ ordudakiler üç-dört senedir azîm meşakkat çekdiler, anları azl lâynk değıldir ...*” diyerek ordu görevlilerini korumuştur (HAT, nr. 14894)

Sadrazamların komutasındaki sefer Divan-ı hümâyûnu geri plana itmiş, sadaret kethüdası, reisülküttab, çavuşbaşı ve sadaret mektupçusu gibi sadaret merkezli memuriyetlerin bürokrasi içerisindeki etki ve nüfuzunu artırmıştır. Padişahların sefere çıkan sadrazamlara geniş yetki alanı açması bürokratik işlemlerin orduya kaymasına ve ordudaki bürokratik muamelelerin zenginleşmesine sebep olmuştur. İstanbul'daki vekiller hükümetinin yanı sıra, padişahların bazen Edirne'de ikamet etmeleri nedeniyle burada da bir vekâlet bürokrasisi ortaya çıkmıştır. Bu şekilde üçe ayrılan bürokratik merkez, işlerde çok başlılık ve karışıklık ortaya çıkaracakmış gibi görünse de yetkilerin sadrazamın bünyesinde toplanması, bunun yürütülebilmesi için bürokraside kullanımda olan defterlerin sefere taşınarak diğer merkezlerdeki işlemlerin buraya yönlendirilmesi, yapılan işlemler hakkında birbirlerini bilgilendirme gibi çözümlerle problemlerin üstesinden gelebilmiştir.

KAYNAKÇA

A-Arşiv Belgeleri

BOA, [Başbakanlık Osmanlı Arşivi] A.DVN. [Divan Kalemî] Dos.nr. 14/43.

BOA., A.MKT, [Sadaret Mektubî Kalemî/Dosya] Dos. nr. 170/45; Dos. nr. 181/46.

BOA, A.MKT [Sadaret Mektubî Kalemî/Defter], nr. 1038.

BOA, A.RSK [Rüus Kalemî/Dosya], Dos. nr. 98/20; nr. 176/9; nr. 179/7; nr. 187/39.

BOA, A.RSK [Rüus Kalemî/Defter], nr. 1480; nr. 1627.

BOA, A.RST [Reisülküttab Kalemî], Dos. nr. 1/7; Dos.nr. 5/56; Dos. nr. 5/57; Dos. nr. 5/58; Dos.nr. 5/59.

BOA, *Atik Şikayet Def.*, nr. 10 [1686-1687 (h.1097-1098) *Tarihli Atik Şikayet Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* (haz. Mesut Demir), MÜTAE Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010 vasıtasıyla].

BOA, C.AS. [Cevdet Askerî], nr. 5676; nr. 6755; nr. 33361; nr. 16056.

BOA, C.DH [Cevdet Dahiliye], nr. 4732; nr. 5110; nr. 8387; nr. 14843; nr. 14927.

BOA, C.ML [Cevdet Maliye], nr. 31452.

BOA, C.TZ [Cevdet Timar], nr. 1395; nr. 2527; nr. 6493.

BOA, HAT [Hatt-ı Hümayûn], nr. 4288; nr. 7530; nr. 8397; nr. 13608; nr. 14894; nr. 23386; nr. 30042; nr. 41394; nr. 41426.

BOA, KK[Kâmil Kepeci], nr. 7; nr. 18; nr. 19; nr. 22; nr. 25; nr. 26; nr. 36; nr. 275; nr. 492; nr. 7534.

BOA, MAD [Maliyeden Müdevver Defterler], nr. 7917/461.

BOA, A.DVN. MHM [Mühimme Defteri], nr. 190, nr. 209; nr. 224.

BOA, A.DVN.MHM.ZYL [Mühimme Zeyli Defteri], nr. 18.

BOA, *Name-i Hümayûn Defteri*, nr. 1.

BOA, TD [Tapu Tahrir Defteri], nr. 829; nr. 853.

B- Kaynak Eserler

Ahmed Cavid, *Hadîka-i Vekâyi'*, (haz. Adnan Baycar), Ankara 1998.

Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), (yay. haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 2000.

Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât, Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995.

Lütfî Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi), (nşr. Mübahat Kütükoğlu, Prof. Dr. Bekir Kütükoğluna Armağan'dan indeks ilave edilmiş ayrı basım), İstanbul 1991, s. 9-10.

Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595) I*. (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 1999.

Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'î't-tevârih II-A*, (nşr. M. Münir Aktepe), İstanbul 1978.

Topçular Katibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi I, (haz. Ziya Yılmaz), Ankara 2003; II, (haz. Ziya Yılmaz), Ankara 2003.

Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı Rûzmerre I*, Topkapı Sarayı Müzesi Revan Ktb. nr. 1223; II, Topkapı Sarayı Müzesi Revan Ktb. nr. 1224.

(Vekâyi'nüvis) Enverî Sadullah Efendi ve Tarihinin I. Cildi'nin Metin ve Tahlili (1182-1188/1768-1774), (haz. M. Saffet ÇalıŖkan), MÜSBE TAE, Doktora Tezi.

C- Araştırma ve İnceleme Eserleri

- Afyoncu, Erhan, “Nişancı”, *TDVİA*, XXXIII, s. 157.
- , *Defterhâne-i Âmire (XVI.-XVIII. Yüzyıllar*, Ankara 2014.
- Ahışhalı, Recep, “Rüûs”, *TDVİA*, XXV, 272-273.
- , *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 1999.
- Doğan, Muzaffer, *Sadaret Kethüdâlhı (1730-1836)*, MÜSBE, Doktora Tezi, İstanbul 1995.
- Emecen, Feridun M., “Sefere Götürülen Defterlerin Defteri”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, (İstanbul 1991), s. 241-268.
- Göyünç, Nejat, “Ta’rih Başlıklı Muhasebe Defterleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, (İstanbul 1990), X, 1-37.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994.
- Uluskan, Murat, *Divân-ı Hümayûn Çavuşbaşlığı (XVI-XVII. Yüzyıllar)*, MÜSBE Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.
- , *Divân-ı Hümayûn Çavuşları*, Marmara Üniversitesi. Türkiyat Arş. Enst. Doktora Tezi, İstanbul 2004.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988.

“MILITARY EXPEDITION STRUCTURING IN OTTOMAN CENTRAL
BUREAUCRACY AND PROBLEMS ENCOUNTERED”

Abstract

Ottoman central bureaucracy takes part in the military expeditions under the sultan in the same way as the center and became a constant part of military. In the center, usually sufficient numbers officers left behind to provide Istanbul's livelihood, security and to carry out the simple bureaucratic procedures of the people. After the sultans stopped going to military expeditions and handing over the army commandership to the grand vizier, grand vizier based-bureaucratic structure instead of divan-ı hümayun came into prominence in state affairs. Dominance of sadaret steward, reisülküttap

Çavuşbaşı who are in the employ of Grand vizier on central and province bureaucracy increased fairly. When the grand vizier launched a military expedition, central bureaucracy was divided into two or sometimes three with relocating the capital to Edirne by forming a bureaucracy of substitutes. Division increased the size and the details of the bureaucratic procedures and caused problems in some matters such as which procedure is going to be held in central or province, fee sharing between center and province, documents getting lost between army and center or delays in the procedures.. In this study, the structure of military and central bureaucracy, their connection, authority sharing and problems encountered are examined.

Keywords

Ottoman central bureaucracy, military expedition bureaucracy, departments, clerks.